

Акъбайланы Х. М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ОРФОГРАФИЯСЫ

*Устазлагъа, басма къуллукъчулагъа, тылмачлагъа, студент-
леге, орта эмда абадан классланы сохталарына, д.а.к. ана
тилде халатсыз джазаргъа излегенлеге джораланыбды.*

АКЪБАЙЛАНЫ Х. М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ
ОРФОГРАФИЯСЫ

Карачаевск – 2014

УДК 811.512.142
ББК 81. 2 Кара – 1
А 38

Рекомендовано к печати ученым советом
Карачаевского научно-исследовательского
института имени А.И. Батчаева.

Рецензенты: А.-М. Х. Батчасв, проф., кандидат филол. наук (КЧГУ);
Ф. Т. Курджиева, доц., кандидат филол. наук (КЧИГИ);
Ф. Т. Мамаева, доц., кандидат филол. наук (КЧРИПКРО);
З. Э. Семенова, корректор газеты «Къарачай».

Издание осуществлено при финансовой поддержке
Коркмазова Кемала Джагафаровича.

(На карачаевском языке).

Акбаев Х. М.
Къарачай тилни орфографиясы (Орфография карачаевского языка).
Карачаевск, 2014, 112 стр.

Настоящий свод правил нормативного правописания охватывает графику и орфографию карачаевского литературного языка.

Данное издание может служить справочным пособием для педагогов, издательских работников, студентов, учеников средних и старших классов, а также всех тех, кто хочет научиться писать грамотно.

АЛ СЕЗ

Къарачай-малкъар халкъны джазма тили ёмюрлени терениден бери къурала келеди. Илму тохташдыргъаннъа кёре, бизни бабаларыбыз орта ёмюрледе (VII-чи ёмюрден башлаб) тюрк рунала бла хайырланнъандыла. Хазар эмда алан кёзюёлени керкме джазма бла этилген эскертмелери джонулгъан ташлада, саўут-саба эмда юй-турмуш керекледе, тюрлю-тюрлю тамгъалада эркин сакъланыбдыла — ол буруннъу джазма тилибизди.

X-чу ёмюрледе къуралгъан аджам джазма (тюрки) XV-чи ёмюрден бергисинде Шимал Кавказда кенъ джайылады. Бу шекелли джазма XVI-XVII-чи ёмюрледе къарачай-малкъар-къумукъ тюрсюнюн алыб, XIX-чу ёмюрню ахырына дери тынъылы джюрютюлгенди. Араб харифлени тамалында къуралгъан аджам (северо-кавказский тюрки) бизни эски джазма тилибизди. Бу джазма тилни юлгюлери сын ташлада, махкеме къагъытлада, орузламалада, тюрлю-тюрлю дин магъаналы китаблада сакъланыбдыла.

1916-чы джыл Акъбайланы Исмайыл (Чокуна-апенди) кесини «Ана тили» бла бюгюннъю къарачай-малкъар джазма тилни тамалын салгъанды. Чокуна-апенди джангъы джазманы тамалына эски аджамны алса да, аны 1903-чю джыл къурагъан алфавити бла джазма джорукълары къарачай-малкъар тилни бютеў таўушларын белгилегендиле эмда ана тилни халкъда джюрютюлген халын толусу бла бергендиле. Алай бла джазма тил бла миллет аўузда джюрютген тилни бир бирлерине джуўукълашдырыб, бир этгенди — ол зат миллетни ичинде билимни кенъ джайыўда, джазма тилни айнытыўда революция магъанагъа джетишген бир уллу атлам болгъанды.

Совет властны джылларында бу ашхы джазма тамалны (муслиманчылыкъны къоратыр умутда) аллында (1926-1927 джыллада) латиницагъа, ызы бла ўа (1936-1937 джыллада) кириллицагъа бурадыла. Ай медет, Къарачай бла Малкъар кирилл тамалгъа бирем-башха кѣчгендиле. Аны чурумундан бир къаўум джазма джорукъла энчи джюрюшлерин алыб башлайдыла.

Кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сорадагъы джыллада эки джаны да, бир алфавитге бла бир джазма джорукълагъа къайтыр умутда, талай джолда огъуна орфография комиссияланы къураб кѣргендиле. Болса да, джазма тилни къарачай эмда малкъар вариантларыны хариф къурамлары бла тюз джазыў джорукълары къыйындан къыйын, айрыдан айры бола баргъан болмасала, не бир бирлерине, не тилни кесине джуўукъ болалмагъанлай турадыла. Ётген 50 джылны ичинде (артыкъсыз да бу арт 15-20 джылда) эки джанында да джанъы илму ойумла, джанъы джазма джорукъла, джанъы сѣзле бла терминле бирем-башха къурала барадыла. Бу затланы чурумундан къарачай-малкъар джазма тил бюгюнлюкде ичинден экиге (къарачай бла малкъар тиллеге) юлешине, бирем-башха джолланы атлай, чачыла барады.

1961-чи джыл эки джаныны да алимлери (Къарачайдан: Акъбайланы М.О., Байрамкъулланы А.М., Суююнчлени Х.И., Шаманланы А.Ш.; Малкъардан: Алийлени У.Б., Бѣзюлени А.Ю., Сотталаны А.Х.) орфография комиссия къураб, «Къарачай-малкъар тилни орфографиясын» джарашдыргъан эдиле. Комиссия тилни магъана тюрлендирген хартаўушуна бир энчи хариф буйургъанды: А, Б, В, Г, Ф, Е, Ё, Ж, Ж, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, Њ, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ӧ, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я. Алай бла 40 харифи бол-

гъан алфавит къарачай-малкъар джазма тамаллада эм толу, эм тынъылы болгъан эди. Медет, ол кёзюӱде КъМАР бла КъЧАО-ну басмалары алфавитни бир къаӱум харифлерине линотип белгиле этелмеген эдиле.

Алай бла, 1964-чю джыл Комиссия (Къарачайдан: Орусбийлени И.Х., Сӱйюнчлени Х.И., Хаджилаланы Х.-М.И.; Малкъардан: Аппаланы А.М., Бёзюлени А.Ю., Жаболаны М.Т.) «Къарачай-малкъар тилни орфографиясын» джанъыдан джарашдыргъан эди. Джанъы алфавит бютеӱлей да 37 харифден къуралгъанды: А, Б, В, Г, Гъ, Д, Дж, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Къ, Л, М, Н, Нг, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я.

1964-чю джылгъы алфавитни тилге къатылырлай талай уллу кемлиги бар эди. Сёз ючюн, [Ө], [ӱ], [ӱ] таӱушла энчи белгиленмей къалгъандыла, Къ, Гъ, Нг, Дж харифле эки белгиден къуралыбдыла, [н] таӱуш нг хариф бла белгиленъени себебли, мен-ге, сен-ге, къан-га, кюн-нге дегенча маталлы окъулургъа боллугъу бла джанъылтады... Кертисине келгенде, бирикген джазма тилибиз къарачай бла малкъар тиллеге андан бергисинде артыкъ да бек юлешине келеди. 1970-чи джыл «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы» къуралыб, малкъар тил кесини энчи джюрюшюн башлайды. 1991-чи джыл «Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары» (джарашдыргъанла: Ахматланы И., Гузеланы Ж.) къабыл этиледи.

Къарачай джанында ѱа, джанъы орфографияланы бичимлери (1976 дж., 1977 дж.) басмада сюзюлюӱден ары ётелмей, 1964-чю джылгъы «Орфография» бюгюнлюкде да кючюнде турады. Кертисин айтханда, ол орфографияны джанъылычлы, тилге заранлы джорукълары асыры кёбден, аны тамалын къурагъан бир къаӱум джорукъла джазма-

да хайырландырылмайдыла. Андан сора да, бюгюнлюкде окъуу, басма ишле алкъын къабыл этилмеген проектлени бир къауум джорукълары бла да джюрюйдюле. Аны чурумундан бири бирине къаршчы келген эки тюрлю джорукъ бир текстде огъуна тюбеучендиле. Быллай экили, «ийесиз» хал, сёзсюз да, закон джаны бла кючюнде тургъан «Орфографияны», аны кибик, тюз джазыу марданы, джазма культураны, ана тилни да сыйларын, аланы джашауда аллыкъ орунларын аздан азгъа, амандан аманнга элтеди...

2012-чи джыл Нарсанада Къарачай-малкъар алимлени бютеуроссия кенъешинде Къарачай-малкъар орфография комиссия къуралгъан эди. Комиссияны иши бирикген къарачай-малкъар графиканы, орфографияны эмда пунктуацияны джарашдыруугъа джораланыбды.

Комиссия бюгюнлюкде къарачай-малкъар джазма тилни графика тамалларын, алфавитин къабыл этиб, басманы юсю бла джамагъатха байамлагъанды. Алай бла, эки джаны да (Къарачай бла Малкъар) бирден къабыл этген бирикген къарачай-малкъар алфавитде бютеулей да 40 хариф барды: Аа, Бб, Гг, Гг, Дд, Ыы, Ээ, Өө, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Кк, Лл, Мм, Нн, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ўў, Үү, Ыь; Вв, Щщ, Ъь, Ее, Ёё, Юю, Яя.

Сёзсюз да, къарачай-малкъар джазма тилни джарашдыруу ишлени тамамлар ючюн, Комиссияны этер джумушу алкъын кёбдю – орфографияны бла пунктуацияны джарашдыруу, орфография эмда орфоэпия сёзлюклени къурау... Комиссияны иши ана тилибизге хайырлы болур ючюн а, къарачай-малкъар джазма тилни эки арада къабыл этилген джорукълары эм ахырында кърал дараджада да мюкюл этилирге керек боллукъдула.

Барыбыз да анъылагъандан, быллай иш бир кюннге

неда бир джылгъа битиб къалмайды. Бирикген къарачай-малкъар джазма тил эки (КъЧР бла КъМР) республикада да къабыл этилгенден сора, окъуу-басма ишлени къарачай бла малкъар вариантладан эм азында 3-4 джылны узагъында кёчюрюрге керек боллукъбуз. Бу шекелли диглоссия бара-баргъанда бошалгъынчы, тилни къарачай бла малкъар вариантлары (аз-кёб болса да) ишлеб турлукъдула. Ары деричин а, биз, къарачайлыла, бюгюнню (1964-чю джылгъы) «Орфографиябызгъа» таяныб къалсакъ, ана тилибизден да, орфография билимден да, джазма культурадан да юлюшсюз къалыргъа боллукъбуз...

Барыбыз да ангылагъандан, быллай иш бир кюннге неда бир джылгъа битиб къалмайды. Бирикген къарачай-малкъар джазма тил эки (КъЧР бла КъМР) республикада да къабыл этилгенден сора, окъуу-басма ишлени къарачай бла малкъар вариантладан эм азында 2-3 джылны узагъында кёчюрюрге керек боллукъбуз. Бу шекелли диглоссия бара-баргъанда бир бошалгъынчы, тилни къарачай бла малкъар вариантлары (аз-кёб болса да) ишлеб турлукъдула. Ары деричин а, биз, къарачайлыла, бюгюнню (1964-чю джылгъы) «Орфографиябызгъа» таяныб къалсакъ, ана тилибизден да, орфография билимден да, джазма культурадан да юлюшсюз къалыргъа боллукъбуз. Къарачай тилни кесини орфографиясы болургъа кереклисин ётген ёмюрню 70-чи джылларында бизни белгили алимлерибиз айтыр, джазар керекли къалмагъан эдиле (М.А. Хабичев, Ш.Х. Акбаев, Х.-М.И. Хаджилаев. Къарачай-малкъар тилни орфографиясыны проекти /М.А. Хабичев. Грани творчества: Материалы, посвященные памяти М.А. Хабичева. –Карачаевск, 2011, 212-224 бетле; Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфогра-

фии. –Черкесск, 2011). Бу ишибизде биз аланы оюмларын да тынгылы хайырландыргъанбыз.

* * *

Алай бла, къарачай тилни джарсыуларын хакъ эскере бюгюнню къарачай бла малкъар джазма тилледе орунлу болуб тургъан айрылыкъланы бираз дженъиллетир умутда эмда джазма тилни тамалларын тюз белгилер иннетде къарачай тилни графикасы бла орфографиясын бу халда теджейбиз.

І. ГРАФИКА

Графиканы тамалы

1. Бюгюннью къарачай-малкъар эмда малкъар алфавитлени тамалларын кириллицаны харифлери къурайдыла, ол себебден къарачай джазманы тамалын да кириллицаны харифлери къурайдыла. Аны алайлыгъы РФ-ни бла КъЧР-ни кърал тиллени хакъындан законларына толу бойсунубду. Аны кибик, компьютерни кириллица тийеклерини саны, харифлери, тюрлю-тюрлю къуллукъла къурагъан къош тийеклери къарачай джазмагъа тынъылы келишедиле. Кирилл тамалны сакълаў 1936-чы джылдан бери келген джазма адетни юзmezге, анча джылдан бери къуралгъан тарих, адабийат, маданийат хазнабызны тынъылы джюрютюрге да онь береди.

2. Къарачай графиканы тамалын фонематика джорукъ къурайды, алай демеклик, тилни хар магъана тюрлендирген таўушуна бир энчи хариф теджеледи (*Юлгю: миллет, бал, окъуў, суўукъ, багъыр, тоннъа, джёрме, бойун, тайанчакъ, суюек, санкъылчакъ, кюйюз*).

Эскертиў. Тыш тилледен кирген сёзледе бёлном джорукъну харифлери (**е, ё, ю, я**) транслитерация халда джюрютюлюрге боллукъдула (*январь, ноябрь, июнь, Юрий, поезд, клеёнка*).

3. Къарачай алфавитни харифлери тилни таўушларын джазмада берген шарт белгиледиле.

4. Къарачай алфавитни басма бла джазма эмда уллу бла гитче харифлери барды.

5. Басмада эмда къолдан джазгъан заманда уллу бла

гитче харифле тизгинни тутхан эки сызны башына чыгъар-
гъа, тюбюне тюшерге да боладыла.

Къарачай алфавит

Къарачай-малкъар тилни кесинде 32 магъана тюрлен-
дирген таууш барды ([а], [б], [г], [д], [ж], [э], [ө], [жс],
[з], [и], [й], [к], [к], [л], [м], [н], [н], [о], [п], [с], [т], [у],
[ү], [ф], [х], [ц], [ч], [ш], [ы], [у]) – алфавитде да алгъы бу-
рун ала белгиленедиле: Аа (а), Бб (бэ), Гг (гэ), Гъгъ (гъа),
Дд (дэ), Дждж (джэ), Ээ//Ее (э), Ёё (ё), Жж (жэ), Зз (зэ), Ии
(и), Йй (къысха й), Кк (ка), Къкъ (къа), Лл (эл), Мм (эм), Нн
(эн), Нънъ (нъа), Оо (о), Пп (пэ), Рр (эр), Сс (эс), Тт (тэ), Уу
(у), Ўў (къысха ў), Фф (эф), Хх (ха), Цц (цэ), Чч (чэ), Шш
(ша), Ыы (ы), Юю (ю) – 9 ачыкъ бла 24 къысыкъ хариф.
Къаты ачыкъны аллында келген къысыкъ таууш джуму-
шакъ айтылгъан төресинде, аны алайлыгъын джумушакъ
белги бла (Ъь) чертебиз.

Миллет культураланы, цивилизацияланы араларында
эмда информатсион технологияланы джюрютюуде тыйгъыч
болурлай чекле аздан аз бола баргъанлары бла байламлы
эмда башха социолингвистика джарсыуланы чурумундан
ана тилледе башха тилледен кирген сёзле кёбден кёб бола
барадыла. Бюгюнлюкде къарачай тилде джюрюген тыш
тилли сёзлени джазмада белгилер ючюн бютеулей да 4 къо-
шакъ хариф керек болады (*алфавитни бу кесеги, тыш тилли
сёзлени таууш къурамларына кёре, аз да, кёб да болургъа
боллукъду*): я, в, щ, ь. Тыш тилли сёздеде **я, е, ё, ю** харифле
бла *йа, йэ, йо, йу* бёлюмлени да джазабыз. Аны тышында, **я,**
е, ё, ю харифле орун сайлау джорукъну чеклеринде да хай-

ырландырыладыла – кыысыкь тауушланы джумушакьлыкь-ларын белгилейдиле: *ля - ля, льэ - ле, льо - лё, лью - лю.*

Алай бла къарачай алфавитни джаньы редакциясында 38 хариф барды: **Аа** (а), **Бб** (бэ), **Гг** (гэ), **Гьгь** (гъа), **Дд** (дэ), **Дждж** (джэ), **Ээ** (э; *йэ, ьэ*), **Ёё** (ё; *йо, ьо*), **Жж** (жэ), **Зз** (зэ), **Ии** (и), **Йй** (кыысха й), **Кк** (ка), **Кькь** (къа), **Лл** (эл), **Мм** (эм), **Нн** (эн), **Ньнь** (нъа), **Оо** (о), **Пп** (пэ), **Рр** (эр), **Сс** (эс), **Тт** (тэ), **Уу** (у), **Ўў** (кыысха ў), **Фф** (эф), **Хх** (ха), **Цц** (цэ), **Чч** (чэ), **Шш** (ша), **Ыы** (ы), **Юю** (ю; *йу, ьу*), **Ьь** (джумушакь белги); **Вв** (вэ), **Щщ** (ща), **Ъъ** (къаты белги), **Яя** (*йа, ьа*).

§ 1. Ачыкь тауушланы джазмада белгилеу

Къарачай-малкъар тилни ачыкь тауушлары джазмада **Аа**, **Ээ** (**Ее**), **Ёё**, **Ии**, **Оо**, **Уу**, **Ыы**, **Юю** харифле бла белгиле-недиле.

Кень ачылгъан, арт тилли, эринсиз, къаты ачыкь [а] тауушну **Аа** хариф белгилейди (*ата, ана, адам*).

Кень ачылгъан, арт тилли, эринли, къаты ачыкь [о] тауушну **Оо** хариф белгилейди (*оракь, томурау, чох*).

Орта ачылгъан, эринсиз, ал тилли, джумушакь ачыкь [э] таууш сёзню аллында **Ээ** хариф бла, сёзню ичинде бла ахы-арында *ѳа* **Ее** бла джазылады (*эл, элек, кеме*).

Орта ачылгъан, эринли, ал тилли, джумушакь ачыкь [ø] тауушну **Ёё** хариф белгилейди (*ёмюр, маймёз, ала-икёз*).

Тюз ачылгъан, ал тилли, эринсиз, джумушакь ачыкь [и] тауушну **Ии** хариф белгилейди (*кийик, ийне, тийре*).

Тюз ачылгъан, ал тилли, эринли, джумушакь ачыкь [y] тауушну **Юю** хариф белгилейди (*юй, кюбюр, тюлкю*).

Тар ачылгъан, арт тилли, эринсиз, къаты ачыкъ [ы] тауушну Ыы хариф белгилейди (*ыргъакъ, тыркык, тары*).

Тар ачылгъан, арт тилли, эринли, къаты ачыкъ [у] тауушну Уу хариф белгилейди (*улуу, узакъ, таулу*).

§ 2. Къысыкъ тауушланы джазмада белгилеу

Къарачай-малкъар тилни къысыкъ тауушларын джазмада Бб, Гг, Гъгъ, Дд, Дждж, Жж, Зз, Йй, Кк, Къкъ, Лл, Мм, Нн, Нънъ, Пп, Рр, Сс, Тт, Ўў, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш харифле белгилейдиле.

Дауурлу, зынъырдауукъ, эринли, атылыучу къысыкъ [б] тауушну Бб хариф белгилейди (*бала, бабуш, тобукъ*).

Дауурлу, зынъырдауукъ, арт тилли, атылыучу къысыкъ [г] тауушну Гг хариф белгилейди (*Гум, гакгы, тегерек*).

Дауурлу, зынъырдауукъ, тамакълы, къобулу къысыкъ [ғ] тауушну Гъгъ хариф белгилейди (*гъырмыр, багъыр, базгъыч*).

Дауурлу, зынъырдауукъ, ал тилли, тишли, атылыучу къысыкъ [д] тауушну Дд хариф белгилейди (*дуркъу, дотду, Дёле*).

Дауурлу, ал тилли, тишли-тынъылауукълу, аффриката, зынъырдауукъ къысыкъ [ж] тауушну Дждж хариф белгилейди (*джаз, маджал, беджен*).

Дауурлу, зынъырдауукъ, ал тилли, тишли-тынъылауукълу, къобулу къысыкъ [ж] тауушну Жж хариф белгилейди (*жыгъар-жугъур, къамыжакъ, межеге*).

Дауурлу, зынъырдауукъ, ал тилли, тишли, къобулу къысыкъ [з] тауушну Зз хариф белгилейди (*заман, базман, семиз*).

Сонор, орта тилли, къобулу, зынъырдауукъ къысыкъ [й] тауушну Йй хариф белгилейди (*къойан, кийик, бойун*).

Даўурлу, тунакы, арт тилли, атылыўчу кысыкь [к] таўушну Кк хариф белгилейди (*кёк, китаб, как*).

Даўурлу, тамакылы, атылыўчу, тунакы кысыкь [қ] таўушну Къкъ хариф белгилейди (*кыуш, талкыы, чыбыкь*).

Сонор, эринли, аўузну ичинде атылыўчу, зынъыр-даўукь кысыкь [л] таўушну Лл хариф белгилейди (*лобан, балыкь, бал*).

Сонор, ал тилли, атылыўчу, хумха, зынъырдаўукь кысыкь [м] таўушну Мм хариф белгилейди (*Минъи Таў, тамам, тамыр*).

Сонор, ал тилли, тишли, атылыўчу, хумха, зынъырдаўукь кысыкь [н] таўушну Нн хариф белгилейди (*наныкь, санаў, Басхан*).

Сонор, арт тилли, атылыўчу, хумха, зынъырдаўукь кысыкь [ң] таўушну Нънъ хариф белгилейди (*танъ, джанъы, тенъиз*).

Даўурлу, тунакы, эринли, атылыўчу, кысыкь [п] таўушну Пп хариф белгилейди (*пашот, сапын, дупбур*).

Сонор, ал тилли, тишли-тынъылаўукьлу, кьалтырагъан, зынъырдаўукь кысыкь [р] таўушну Рр хариф белгилейди (*Рачыкыаў, ыргыакь, сабыр*).

Даўурлу, тунакы, ал тилли, тишли, кьобулу кысыкь [с] таўушну Сс хариф белгилейди (*суў, басхыч, Кемисхан*).

Даўурлу, тунакы, ал тилли, тишли, атылыўчу кысыкь [т] таўушну Тт хариф белгилейди (*Трам, Батагъа, кирит*).

Сонор, эринли, кьобулу, зынъырдаўукь кысыкь [ў] таўушну Ўў хариф белгилейди (*суў, суўум, суўуўу*).

Даўурлу, кьобулу, эринли, тунакы кысыкь [ф] таўушну Фф хариф белгилейди (*Фатима, сыфат, кеф*).

Даўурлу, тунакы, орта тилли (арт тилли, тамакылы да), кьобулу кысыкь [х] таўушну Хх хариф белгилейди (*хурбай, сахан, чырх*).

Даўурлу, ал тилли, тишли, аффриката, тунакы кысыкь [ц] таўушну Цц хариф белгилейди (*Цаколары, Цепишлери, Цийкъанлары*).

Даўурлу, ал тилли, тишли-тынъылаўукълу, аффриката, тунакы кысыкь [ч] таўушну Чч хариф белгилейди (*чёмюч, бичен, кюрюч*).

Даўурлу, тунакы, ал тилли, тишли-тынъылаўукълу, кьобулу кысыкь [ш] таўушну Шш хариф белгилейди (*шам, бышлакъ, баш*).

§ 3. Кысыкъланы джумушакълыкъларын белгилеў

Къарачай тилде къаты ачыкъны аллында келген кысыкь таўуш джумушакъ айтыла эсе, аны джумушакълыгъын белгилер ючюн, кысыкь харифни ызындан ь (джумушакъ белги) салынады: *атдъа, аннъа, лъабатда, Къыльан, къамар, бильамукъ, гелъа, тьох-тьох, ньо, чьух*.

§ 4. Графиканы башха мадарлары

Е, ё, ю, я, в, щ, ь, ь харифле тыш тилледен кирген сёзде транслитерация халда джюрюйдюле.

Сёз ючюн, тыш тилли сёзде я, е, ё, ю харифле бла *йа, йз, йо, йу* бёлюмлени джазабыз: *январь (йанварь), клеёнка (клейонка), июнь (ийунь), Киев (Кийэв)*. Аны тышында, я, е, ё, ю харифле орун сайлаў джорукъну чеклеринде да хайырландырыладыла – къаты ачыкълары болгъан сёзлени кысыкь таўушларыны джумушакълыкъларын белгилейдиле: *Аляска (Альаска), кулёк (кульок), блюз (блъуз), клюшка (кльушка)*.

Тыш тилли сёзлени айтылыу халларын толу берирге керекли кёзюуде бир кяаум транскрипция белгилени (сёз ючюн, *апокрифни, дефисни, басымны* д.а.к.) хайырландырырга болады: *'Абд Аллах, Жанна Д'арк, Абу-ль-Муззафар, ар-Рашид, Рапида.*

§ 5. Графיקаны латин тамалы

Къарачай-малкъар халкъны тыш къраллада джашагъан кяаумуну асламысы тюрк мухаджирле болгъанын эсге ала, джанбы алфавитни латин кюрамын осмаң тюрк-лени бюгюнню алфавит энчиликлерине ушата, алгъынны латин тамаллы алфавитибизден да узакъ кетмей, джет-мегенин да къоша, алай кюрасакъ дурус эди, деген ойум бла къарачай-малкъар алфавитни латин тамалын бу кюрамда теджейбиз (*аллында кирилл харифле барадыла, ызы бла уа къобулары ичинде латин харифле бериледиле*): Аа (Aa), Бб (Bb), Гг (Gg), Гъгъ (Ġġ), Дд (Dd), Дждж (Cc), Ээ (Ee), Ёё (Öö, уу), Жж (Zz), Зз (Zz), Ии (Ii), Йй (Yy), Кк (Kk), Къкъ (Qq), Лл (Ll), Мм (Mm), Нн (Nn), Нънъ (Ŋŋ), Оо (Oo), Пп (Pp), Рр (Rr), Сс (Ss), Тт (Tt), Уу (Uu), Ўў (Vv), Фф (Ff), Хх (Hh), Цц (ts), Чч (Çç), Шш (Şş), Ыы (İi), Юю (Üü, уу), Вв (Ww), Ъь (Jj), Ее (ye), Яя (ya).

Харифлени тилде къаллай бир джюрююлери
(68950 белгиси болгъан текстни ичинде)

Ачыкъла:

Аа (а) + Яя (йа) – (10202 + 255) = 10 457.....	(15,16%)
Ээ//Ее (э) – (661+3860) = 4521.....	(6,55%)
Бы (ы) – 4071.....	(5,91%)
Ии (и) – 3818.....	(5,53%)
Уу (у) – 2292.....	(3,32%)
Оо (о) – 1481.....	(2,15%)
Юю (ю) – 1124.....	(1,63%)
Ёё (ё) – 713.....	(1,03%)
Яя (йа) – 255.....	(0,36%)

Къысыкъла:

Лл (эл) – 5184.....	(7,52%)
Рр (эр) – 3824.....	(5,56%)
Нн (эн) – 3815.....	(5,52%)
Тт (тэ) – 2730.....	(3,95%)
Дд (дэ) – 2691.....	(3,90%)
Сс (эс) – 2353.....	(3,41%)
Бб (бэ) – 2116.....	(3,06%)
Къкъ (къа) – 2083.....	(3,02%)
Кк (ка) – 2030.....	(2,94%)
Мм (эм) – 1766.....	(2,56%)
Зз (зэ) – 1423.....	(2,06%)
Йй (къысха й) + Яя (йа) = (1074+ 203) = 1277.....	(1,77%)
Чч (чэ) – 1161.....	(1,68%)
Дждж (джэ) – 1045.....	(1,51%)
Шш (ша) – 986.....	(1,40%)

Гг (гэ) – 967.....	(1,40%)
Ўў (къысха ў) – 956.....	(1,38%)
Хх (ха) – 789.....	(1,14%)
Гъгъ (гъа) – 629.....	(0,91%)
Фф (эф) – 612.....	(0,88%)
Пп (пэ) – 383.....	(0,55%)
Нънъ (нъа) – 341.....	(0,49%)
Ьь (джумушакъ белги) + Яя (ъа) = (147+52) = 199....	(0,35%)
Вв (вэ) – 191.....	(0,27%)
Цц (цэ) – 131.....	(0,18%)
Жж (жэ) – 70.....	(0,1%)
Щщ (ща) – 11.....	(0,015%)
Ъъ (къаты белги) – 8.....	(0,011%)

Таўушланы эсеби

Ачыкъ таўушла – 28477 (41,3%)
 Къысыкъ таўушла – 40266 (58,39%)
 Тилни энчи таўушлары – 68489 (99,33%)
 Тыш тилли таўушла – 461 (0,67 %)

Ачыкълала:

Эринсизле – 80,6%
 Эринлиле – 19,4%
 Къатыла – 64,3%
 Джумушакъла – 35,7%

Къысыкълала:

Зынъырдаўукъла – 64,8%
 Тунакыла – 35,2%
 Тамакъ эмда арт тиллиле – 16,9%
 Ал эмда орта тиллиле – 83,1%

*Сёзден айтханда, бу шекелли орус тилли текстде ачыкъ таўушла 27,3%, къысыкъ таўушла да 72% боладыла. Кёргенибизча, къарачай тилни таза вокал мадарлары орус тилден эсе 1,5 кереге асламдыла.

II. ОРФОГРАФИЯ

Къайсы бир джазма тилни да орфографиясы ол биринчи къуралгъан халында бегиб турмайды – заманны излеми-не, тилни халына, тил илмуну джетишимлерине кёре тюрлене, «сюрмелене», игиден иги бола барады.

Орфографияны эм баш джумушу тауушла бла айтылыб селешиннъен тилни джазмада не къадар тюз эмда айтылыууна джууукъ бериуню джорукъларын къурауду. Дунийада джюроген тиллени асламысындача, къарачай тилде да орфография джорукъла бла амалсыз белгиленирге керекли тюрлю-тюрлю фонетика, фонематика, орфоэпия эмда ортология айырмалыкъла бла энчиликле бардыла. Быладан сора да тилни тауушлары селешиннъен заманда тилни синъармонизм, ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, гаплогология дегенча тюрлю-тюрлю ич джорукъларына бойсуна джюройдюле. Къысхасы бла айтханда, орфография тилни ич эмда тыш джорукълары бла къысха байламлы болургъа эмда аладан къуралыргъа тыйыншлыды.

Джазма тил бла хайырланнъанла барысы да бирча джазарлай-окъурлай болур ючюн, сёзсюз да, бу башында айтылгъан энчиликлени бир джорукъгъа, бир масхабха джыйаллыкъ илму эмда практика излемлеге келишген орфография джорукъла керекдиле. Джазма джорукъла не къадар кескин, тынъылы болсала, ол къадар да ала бла хайырланыу тынч боллугъу хакъды. Алай этер ючюн, къарачай джазма тилни мурдорун белгилерге, орфографияны чеклерин бла джорукъларын (принциплерин) тохташдырыргъа дурусду.

1. Орфографияны чеклери

Къарачай тилни тюз джазыў джорукълары (неда *орфографиясы*) сёзлени эмда аланы къурамларын (тамыр бла аффикслени), къош сёзлени, санаўланы, байлаўланы, сонъураланы, кесекчиклени, междометияланы, аббревиатураланы, къысхартыўланы, энчи атланы бир масхабда джазыўну эмда башха тизгиннъе кёчюрюўню джорукълары белгилейдиле.

2. Орфографияны джорукълары

Къарачай тилни орфографиясыны тамалын *морфология, таўуш, бойсунуў, айыргъан, шарт, бёлом* эмда *сайлаў* джорукъла къурайдыла.

2.1. Морфология джорукъ (*этимология джорукъ* деге да болады) сёзню тилде джюрюген заманда таўушларыны тюрлениўлерин сан этмей, аланы къаты орундагъы халлары бла джазыўну буйурады. Морфология джорукъ бла сёзлени тамырлары эмда къуралмагъан сёзле джазыладыла.

Айтылгъаны

мень-нъе

сень-нъе

анъ-нъа

сыс-чыкъ

бай-ылам

Джазылгъаны

мен-нъе

сен-нъе

ан-нъа

сыз-чыкъ

бай-лам

Морфология джорукъ бла хайырланыўну талай магъаналы сылтаўу барды. Биринчиси, къарачай тилде сёзлени тамырлары бла эмда къуралмагъан сёзлени таўуш вариант-

лары хазна болмагъанлары себебли, аланы хар заманда да бирча джазларлай хыйсаб барды, сёз ючюн: *адам, таў, бар, кел, юй, джер, джел, тай, эчки, къысха, семиз, джыйырма, төрт, къойан, юргю, кёгюрчюн, тогъай* д.б.

Экинчиси, сёзню тамырында таўуш тюрлениўле хар къуру да аффикс къошулгъан заманда туўуучандыла, морфология джорукъ бла джазыў а аны тюрсюнюн бузмай сакъларгъа мадар береди. Этимонну алай сакъланыўу сёзлени къуралыўларын, аланы не магъанада айтылгъанларын эмда ол-бу магъана неден къуралгъанын тынч анъыларлай этеди. Сёз ючюн, **къан** деген тамырдан къуралгъан *къан+ым, къан+лы, къан+чыкъ, къан+сыз, къан+аў, къан+ыў, къан+шаў, къан+джилик, къан+къаз, къан+джыгъа, Къан+даўур, Къан+болат* дегенча тюрлю-тюрлю сёзлени къайсы тамырдан къуралгъанлары да, аланы неден магъаналы болгъанлары да тынч анъылашыныб барадыла. Быллай лагъым энчи сёз хазнабызны бузмай сакълаўда, тилге юрениўде, аны бла эркин хайырланыўда да ашхы себебди.

Ючюнчюсю, сёзле бир бири ызларындан айтылгъан заманда алдагъыны таўуш къурамы артдагъыны таўуш энчиликлерине кёре тюрленсе, морфология джорукъ ол тюрлениўлени айтылыўдан джазмагъа кёчюрмезге, сёзню тюрсюнюн бузмай сакъларгъа себеб болады. Сёз ючюн, айтылгъаны *ас сабий*, джазылгъаны *аз сабий*; *кёг агъач* – *кёк агъач*; *кёп терек* – *кёб терек*; *саралтын* – *сары алтын*; *алтым башлы* – *алтын башлы*, *чап таракъ* – *чач таракъ* д.а.к.

Тёртюнчюсю, сёзню талай таўуш неда айтылыў варианты болгъан төресинде, морфология джорукъ аны бири (неда талайын) литература нормагъа буйурады. Алай бла морфология джорукъ литература тилни масхаблы айныўуна да ашхы себеб болады. Сёз ючюн, *палах* деген сёзню *балах*,

белях, палах, пелях дегенча вариантлары болсала да, морфология джорукъ литература нормагъа *палах* деген сёзню буйурады; *кюлте, гюлте, гёлте* – *кюлте*; *калош, галош, галуш, голош* – *галош//калош*; *муслийман, муслиман, бусурман, буслиман* – *муслиман//бусурман*.

2.2. Таўуш джорукъ (фонетический принцип) сёзню аффикслерини айтылгъан (эшитилген) заманларында тюбеучю тюрлениулерини бла джазыўну буйурады. Сёзсюз да, хар адамны айтыў-эшитиў энчиликлерин бу джорукъ бла джазабыз десек, тилни орфографиясын тамам масхабсыз, чексиз этерик эдик... Болса да, къарачай тилни аффикслери алай-алайсыз да тилде таўуш джорукъ бла джюрюйдюле: сёзню тамырыны таўуш къурамына кёре джумушакъ неда къаты ачыкълы, тунакы неда зынъырдаўукъ къысыкълы аффиксле айтыладыла. Алгъыннъы орфография ўа, аффикслени морфология джорукъкъа бойсундуруб, «къакъ-гъыч», «сокъ-гъуч» дегенча, адам аўузу бла айталмазлыкъ затланы джазаргъа буйура эди...

Орфографияны джорукълары тилни ич джорукъларындан чыгъаргъа кереклисин эске алсакъ, сёзлени аффикслерин таўуш джорукъ бла джазыў орунлу эмда хайырлы амал болгъаны туўрады, хакъды.

Тюзю

къакъ-къыч
сокъ-къан
джорт-хан
сабах-ха
нартюк-ге
кёрюк-ге
кийик-ге
дик-гич

Терси

къакъ-гъыч
сокъ-гъан
джорт-гъан
сабах-гъа
нартиох-ге
кёрюк-ке
кийик-ке
дик-кич

Аффикслени таууш джорукъ бла джазыу сѣлешиннѣн тил бла джазма тилни бир бирлерине джууукъ этеди эмда ана тилни кесини таууш байлыгы бла эркин хайырланырлай хыйсаб да береди.

2.3. Бойсунуу джорукъ (принцип адаптации) бла тыш тилледен кирген сѣзле джазыладыла (*фотоген – петекен, икола – школ, зикрат//зикр – зикир, фасикъ//фасакъат – пасыкъ; Российская Федерация – Россия Федерация; офицер – абчар*), амма, сѣз къарачай тилни айтыу эмда джазыу мадарларына келишмезлей эсе, ол транслитерация халда джазылыргъа да болады (*Карачаевск ш., Ар-Рашид ибн Фадлан, Иванов Пётр Николаевич, Жанна д'Арк*).

Хапар джюрютген технологияла бла лагъымла терк эмда чексиз джайылгъан заманда сѣзле бла терминле бир тилден башхасына «ийленмегенлей» кѣчерге ёч боладыла, алай бла миллет тиллеге иги огъуна да къатыладыла. Ол себебден, тилни таууш эмда грамматика энчиликлерин сакъларлай мадарлары болургъа тыйыншлыды. Бизни сартын, бойсунуу джорукъ, башха тилли сѣзлени ана тилни сѣз хазнасына къошуу-къошмау дегенча джалгъан тыйгъычла салмагъанлай, къарачай-малкъар тилге талай хайырлы мадар берирге боллукъду. Биринчиси, тыш тилледен кирген сѣзле бир джорукъда, бир масхабда белгиленедиле.

Экинчиси, тыш тилледен кирген сѣзле къарачай-малкъар тилни айтыу эмда джазыу джорукълары бла орунлу боладыла.

Ючюнчюсю, къарачай тилни таууш эмда грамматика мадарлары бла берилелмеген сѣзле транслитерация халда энчи джюрюрге да боладыла.

2.4. Шарт (неда адет) джорукъ (условный принцип) бла кьош сёзле, кысхартыула, аббревиатурала, санаула, междометияла, джалгъан сёзле (неологизмле) джазыладыла (къарачай-малкъар, тюрлю-тюрлю, бир-бир, сауут-саба, марал-чѣб-башы, *Азрет-Алий, РФ-ге, АБШ-ны, роно, загс, телебыдырчыкъла, он-онбеш, 100-ге, 5-ден, гюр-р-р, дуу-у-у, км, кг, дж., акад., проф. д.а.к.*).

Миллет тилни кесини айтыу, сёз кьурау эмда аны джюрютюу мадарларындан чыкъмай, джазма тилни юсю бла кьуралгъан сёзле къаллай болса да бир джорукъкъа джыйылыргъа тыйыншыдыла. Бу къауум сёзлени джазма адет къалай буйурса, неде келишсе, ол алагъа джорукъ болады. Ол биринчисиди.

Экинчиси, кьош сёзле, кысхартыула, аббревиатурала, санаула, междометияла, джалгъан сёзле джазмада шарт халда белгиленнъенден сорасында тилни башха сёзлерича джюрюйдюле – сёзню тамалы морфология джорукъ бла, аннъа кьошулгъан аффикслери да таууш джорукъ бла джазыладыла.

2.5. Айыргъан джорукъ (разделительный принцип) бла бирча неда ушаш айтылгъан, амма, магъаналары башха болгъан сёзле джазыладыла. Сёз ючюн, *не да* деген алмаш бла *неда* деген байламны айтылыулары бирча болгъанлыкъгъа, тилде джюрютген кьуллукълары да, магъаналары да башхадыла. Быллай «орфоэпиялы омонимле» тилде, кѣб болмасала да, бир талай бардыла: *бираз* – кесекчик, *бир аз* – сёзлеу; *была* – алмаш, *бла* – сонъура; *тюлдю* – кесекчик, *тюйюлдю* – этим; *эмда* – байлам, *эм да* – этим бла кесекчик д.а.к. Бу шекелли айырмалыкъла джазмада не бла болса да бир белгиленмеселе, бир бирлеринден айырылмасала,

Башхаюлгю. Къарачай тилде кысыкъланы джумушакълыкъларын-къатылыкъларын бѣломде келген ачыкъланы джумушакълыкълары-къатылыкълары белгилеучендиле: джумушакъл ачыкълы сѣздеде кысыкъла джумушакъл боладыла, къаты ачыкълы сѣздеде – къатыдыла. Болса да, кысыкъланы тилде бу джорукълкъа сыйынмагъан тѣрелери да болуучанды: *атдя, ання, лябатда, кямар, люу-юу, илячин, тѣх-тѣх, илляу, гилляу* д.а.к. Бу шекелли сѣздеде кысыкъланы джумушакълыкълары белгиленмесе, аланы джазыу, окъуу да бираз кыйын болады.

Ана тилге, аны чархын сакълауа эм хайырлысы бойсунуу джорукъл болгъланы себебли, сайлау джорукъл да алгълы бурун тилни сакълар джанындан ишлейди, амма, сѣз бек керекли эсе, транслитерацияны (неда транскрипцияны) юсю бла джазылырга да болады. Алай демеклик, бойсунуу джорукъл транслитерация бла транскрипция джорукълдан асыулуракълкъа саналады, болса да, бирсилери бла хайырланай эркинлик да бериледи.

3. Джазма тилни тамалы

3.1. Къарачай тилде джюрюген бютеу сѣзде эмда аланы айтылыу энчиликлери къарачай тилни байлыгълына киредиле, аны кибик, барысы да литература тилни айнытыуа къошуладыла.

3.2. Къарачай джазма тилни мурдорун къарачай-басхан-чегем ч-диалект къурайды. Ол себебден, тюз джазыу джорукъллары ч-диалектни орфоэпиясы бла байламлыдыла эмда аны тамалында къуралыбдыла:

а) этимле 1-чи бла 2-чи бетде кука тилде эмда эски джаз-

ма адетде джюрюўчю **-ман/-мен, -сан/-сен** аффиксле бла джазылмай, **-ма/-ме, -са/-се** аффиксле бла джазыладыла.

Тюзю

бара-ма

келе-ме

баргъан-са

келген-се

Терси

бара-ман

келе-мен

баргъан-сан

келген-сен

б) кёблук санда кука тилде эмда эски джазма адетде джюрюўчю **-лар/-лер** аффиксле джазылмай, **-ла/-ле** аффиксле джазыладыла.

Тюзю

адам-ла

юй-ле

эл-ле

Терси

адам-лар

юй-лер

эл-лер

3.3. Затны талай тюрлю аты болгъан төресинде, джазма джорукъ аланы бирин неда талайын литература нормагъа буйурады: *башала бармакъ бла балан бармакъ, джамау бла бедек, джумуртха бла гакгы, хораз бла гугурукгу, гылын къуш бла уку* д.а.к.

3.4. Сёзню талай таўуш варианты болгъан төресинде, литература нормагъа джанъыз бири буйурулады: *балах // белях // палах // пелях* дегенча вариантладан литература нормагъа *палах* саналады; *кюлте // гюлте // гёлте* – *кюлте*; *калош // галош // голош* – *калош*; *муслийман // муслиман // бусурман // буслиман* – *муслиман* неда *пчакъ // бичакъ // бычакъ* – *бычакъ*; *пышлакъ // бышлакъ* – *бышлакъ*; *джыпчыкъ // чыпчыкъ* – *чыпчыкъ*, *сибиртги // сибритги* – *сибиртги* д.а.к.

Эскертиү. Суратлаў литература бла илму ишледе тил эмда стилистика энчиликлени кёргюзюр умутда сёзлени таўуш эмда эски джазма вариантларын джюрютюрге болады.

КЪУРАЛМАГЪАН СЁЗЛЕ БЛА ТАМЫРЛАНЫ ДЖАЗЫЛУҰЛАРЫ

§ 1

Къуралмагъан сёзле бла тамырла (кеслери джазыл-сала да, аффиксле бла джюрюселе да) морфология джорукъ бла тюрленмеген халда джазыладыла: *мен, мен-нъе, мен-сиз, мен-лей; къакъ, къакъ-къа, къакъ-сыў, къакъ-лаў; кюн, кюн-ю, кюн-ле, кюн-люк; къарт, къарт-лыкъ, къарт-да, къарт-чыкъ; саб, саб-ы, саб-ха, саб-сыз, саб-лы, саб-дагъай; къой, къой-ну, къой-у, къой-ум, къой-ул-ду* д.а.к.

1-чи эскертиү. Тунакы **к, къ, п** къысыкълагъа бошалгъан сёзге ачыкъ таўуш бла башлангъан аффикс къошулса, сёзню ахырындагъы къысыкъланы зынъырдаўукъ **г, б, гъ** нёгерлери джазыладыла: *как – кагы, ушкок – ушкогу, гугук – гугугу, тыркык – тыркыгы, кёк – кёгю, тик – тиги, тюк – тюгю, джеск – джесги, джукъ – джугъу, бычакъ – бычагъы, къырыкъ – къырыгъы, токъ – тогъу, стоп – стобу, шуруп – шуруб* д.б.

Бу эскертиүге бойсунмайдыла. *Хакъ* деген сёз (*хакъ – хакъы*) бла эки къысыкъкъа бошалгъан тамырла (*къыркъ – къыркъы, шаркъ – шаркъы, бёрк – бёркю, джерк – джерки* д.а.к.).

2-чи эскертиү. Бир къаўум сёзлеге аффиксле къошулуб тюрленселе, ол сёзлени **и, у, ы** ачыкълары **й.н, р.н, р.т, ў.з** дегенча къысыкъ хоншуланы арасында джутулуб къалады-

ла. Быллай сёзле айтылганларыча джазыладыла эмда аны эсде тутаргъа тыйыншлыды: *аууз – аўзу, бойун – бойкёйун – кёйину, бурун – бурну, къарын – къарны, къыйыкъыйналды, сары – саргъылдым, огъары – огъартын, эр – эрни* д.б.

§2

Къуралмагъан сёздеде ат къураучу *-джакъ* аффикс айтылганыча джазылады: *айланджюк, байрамджакъ, реджек, гиджах, ёледжек, келеджек, къаладжюк, къынджик, чакъынджик* д.а.к.

§3

Къуралмагъан сёздеде ат къураучу *-да// -та* аффикс айтылганыча джазылады: *гида, гонда, горда, гютдю, кулкылды, мырды, чырды, Агунда, Бытда, Батды, Бида, Чкерди, алты, балта, баста, барамта, бота, кюлте, къалсалта, силте, хонта, Амгъата, Ансаты, Сынты* д.б.

Эскертиу. Къатлангъанкъысыкъланы джазылыулары 38-чи параграфха да къара.

§4

Къуралмагъан сёздеде атны эмда сыфатны къурау *-дакъ/-такъ* аффиксни зынырдауукъ неда тунакы варианты бир белгили джорукъда джюрюмейди, болса да, ачылары сёзню ахыр бёлюмюндеги ачыкъкъа кёре джазыладыла: *джайдакъ, къууурдакъ, орундукъ, садакъ, санды Шыдакъ, кырдык, хуртдак, индек; джастыкъ, бушту маштакъ, Байтокъ, Къайтукъ, джантек, тентек, китик* д.б.

Эскертиү. Къатланнъанкъысыкъъланы джазылыуларына
38-чи параграфха да къара.

§5

Къуралмагъан сёзледе ат къураўчу *-дыр//-тыр* аффикс-
ни зыньырдаўукъ неда тунакы варианты бир белгили джо-
рукъда джюрюмейди, болса да, ачыкълары сёзню ахыр
бёлмюндеги ачыкъкъа кёре джазыладыла: *алдыр, бит-*
бедир, бюлдюрдю, гин-гёлендир, гёлендир, шальдир, ындыр,
эрэлтир, кётюрем, къотур, къутургъан, сотур, тытыр, хын-
тыр, чымылтыр д.б.

Эскертиү. Къатланнъанкъысыкъъланы джазылыуларына
38-чи параграфха да къара.

§6

Къуралмагъан сёзледе ат къураўчу *-джар//-чар* аф-
фиксни зыньырдаўукъ неда тунакы варианты бир белгили
джорукъда джюрюмейди, болса да, ачыкълары сёзню ахыр
бёлмюндеги ачыкъкъа кёре джазыладыла: *аджыраў,*
маджар, мулджар, гыджыр, халджар, джурджар, къуджур,
сынджыр, бугъачар, буўчар, мамучар, хомачар, Гочар, Бу-
чар, Санчар д.б.

§7

Къуралмагъан сёзледе ат къураўчу *-джа//-ча* аффиксни
зыньырдаўукъ неда тунакы варианты бир белгили джо-
рукъда джюрюмейди, болса да, ачыкълары сёзню ахыр бё-
лмюндеги ачыкъкъа кёре джазыладыла: *баджа, гылджа,*
голджа, маджа, марджа, хыджы, худжу, альчю, байчы,
бюрче, орча, санча, хонча, чырча, чомача д.а.к.

§ 8

Тыш тилледен кирген сёзле ана тилни кьуралмагы сёзлерича джурюйдюле: *ракета, ракета-ны, ракета-с, ракета-гъа, ракета-дан; дин, дин-и, дин-ни, дин-нъе, дин-ден, дин-сиз, дин-и-биз; люк, люг-у, люк-да, люк-суз; август, август-ха, август-дан* д.а.к.

Эскертиў. Тыш тилледен кирген сёзлени джазылыларына 164-170 параграфлагъа да кьара.

Кьош сёзлени джазылыўлары

§ 9

Эки сёзден кьуралгъан кьош сёзню айтылгъанда бир басымы бар эсе, ол бир сёз белгиге саналады эмда аны кеселери бирге джазыладыла: *алабайш, джюзайакъ, ючкьул бешатар, экиджыллыкъ, акътуйакъ, алтымётрлик, акъ сакъал, мизтамакъ, бешмюйюш, Бекмырза, Таўсолтан Бойнакъ, Салыкьулакъ* д.а.к.

§ 10

Ачыкъ таўушха бошалгъан сёзге андан башха ачыкъ таўуш бла башлангъан сёз кьошулуб, кьош сёз кьуралмагы эки ачыкъ таўуш да джазыладыла: *эчкиемчек, уллуёз чиллеайакъ, ёреайакъ, тёбедеоинар, джетийлыкъ, алты агъач* д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Ачахмат (Ачы-Ахмат), Бойнакъ (бойну-акъ), сараш (сары-аш), къайгъы (къайгъы-аш).*

§ 11

Ачыкъ тауушха бошалгъан сѣзге аныча ачыкъ таууш
бла башлангъан сѣз къошулуб, къош сѣз къуралса, ачыкъ-
планы бири джутулуб къалады: *тапсашар* (*тапса-ашар*),
къарааууз (*къара-аууз*), *къарайакъ* (*къара-айакъ*), *алтыр-
гъакъ* (*алты-ыргъакъ*), *джетилгик* (*джети-илгик*) д.б.

§ 12

Къош сѣзле, бир сѣз белгиге саналгъанлары себебли,
аффиксле бла да къуралмагъан сѣзлеча, тамырлача джю-
рюйдюле: *къарайакъны-къын-дан*, *къарайакъ-къа*, *сараш-
ха*, *сараш-сыз*, *къарачач-ха*, *къарачаш-чыкъ*, *Бёрюсюн-нъе*
д.а.к.

Аффикслени джазылыулары

Къарачай тилде аффиксле, таууш джорукъкъа бой-
суна, джалгъанныкъ сѣзюню ахыр бѣлюмюндеги ачыкъ
эмда къысыкъ тауушларына кѣре джазыладыла. Тилде
зынъырдауукъ неда тунакы вариантлары болмагъан талай
аффикс барды – аланы ачыкъ тауушлары сѣзню ачыкъла-
рына бойсунадыла. Быладан сора да хар заманда да бирча
джюрюген талай аффикс барды.

§ 13

Теньлешдириуучю **-ча** аффикс къаллай тамаллы
сѣзге къошулса да, хар заманда да бирча джазылады:
адам-ча, *джылы-ча*, *иги-ча*, *джёрме-ча*, *эс-ча*, *ат-ча*,
дъез-ча д.б.

§ 14

Сыфатны **-сыман** аффикси хар заманда да бирча джазылады: *сарысыман, кёксыман, къарасыман, джылысыман*

§ 15

Сёзлеўледе джуўуклашдырыў шартны къураўчу **-лак** аффикс хар заманда да бирча джазылады: *ар-лакъ, бер-лакъ, къар-лакъ*.

§ 16

Къатлаўчу айырманы **-дыр//-тыр** аффиксини зынъыр даўукъ неда тунакы варианты бир белгили джорукъда джорюмейди, болса да, ачыкълары сёзню ахыр бёлюмюнде ачыкъкъа кёре джазыладыла: *аз-дыр, айт-дыр, ал-дыр, ач-дыр, баз-дыр, без-дир, джат-дыр, келиш-дир, кий-дир, кюл-дюр, къал-дыр, сын-дыр, кел-тир, кё-тюр, къай-тар, къан-тар, къыс-тыр, ол-тур, ёл-тюр* д.а.к.

Эскертиў. Къатланъанкъысыкъланы джазылыўлары 38-чи параграфха да къара.

§ 17

Сёзню ахыр бёлюмюнде джумушакъ ачыкъ тура эс аффиксде да джумушакъ ачыкъ хариф джазылады: *кюл-кю, беш-и-си, эшик-ле-ри-биз, кюлкю-люк, джер-и-биз-де-ги-ле-ге, Тамбий-лери, Эрикген-лери, Теке-лени, Суююнч-лени* д.б.

Эскертиў. *Аджи-лары, Алий-лары, Хубий-лары, Семен-лары, Эбзе-лары, Темрез-лары* дегенча вариантла литература нормагъа саналмайдыла.

§ 18

Сёзню ахыр бѐлюмюнде кьаты ачыкъ бар эсе, аффикс-де да кьаты ачыкъ хариф джазылады: *ал-а-ма, сал-а-ды, ара-быз-да-гъы, баиш-ы-быз-да, джыл-ла-ры-на, олтур-угъуз, Акъбай-лары, Ботаиш-лары, Чома-ланы, Сылпагъар-ланы* д.а.к.

§ 19

Ат кьураўчу эмда сёз тюрлендириўчу аффикслени тунакы вариантлары болмагъанла хар заманда да зынъырдаўукълай джазыладыла.

Ат кьураўчу аффиксле:

-*дал* (*шабдал, къабдал, одал*);

-*дыш* (*къырдыш, чалдыш, бедиш*);

-*ма* (*тартма, къыйма, джыйма, асма*);

-*лыкъ* (*джутлукъ, беллик, кирсизлик, къартлыкъ*);

-*макълыкъ* (*кёрмеклик, кетмеклик, алмакълыкъ, учмакълыкъ, иймеклик, къысмакълыкъ*);

-*гъы* (*аишхамгъы, инъирги, кюнортагъы, кечеги*);

-*лай* (*джылылай, сууукълай, азлай, тарлай*).

Сёз тюрлендириўчу аффиксле:

-*да* (*къымылда, зынъырда, тепчилде, дюнъюрде; бизде, эсде, тотда, кёрюкде*);

-*дыкъ* (*алдыкъ, кесдик, тутдукъ, урдукъ, кюйдюк*);

-*дай* (*тыпырдай, зонъулдай, люўюлдей, джызылдай*);

-*дагъы* (*акъдагъы, кёкдеги, боздагъы, джашилдеги*);

-*ны* (*джерни, таўну, сыртны, кёкню*);

-*дан* (*джырдан, джолдан, тасдан, кюпесден*).

Ат кѳураўчу эмда сѳз тюрлендириўчю аффикслар зынъырдаўукъ вариантлары болмагъанла хар заманда тунакылай джазыладыла.

Ат кѳураўчу аффиксле:

- кѳа (джалкѳа, джелке, кѳонкѳа, кюрке);
- пакъ (джайпакъ, зымпыкъ, дуппукъ, кѳырпакъ);
- пы (чолпу, салпы, чырпы, тюрпю);
- чакъ (кѳубулчакъ, ойунчакъ, кѳбчек, бурчакъ, санъчакъ, тепшек, Кѳапшакъ);
- сыл (акъсыл, кѳксюл, чийсил);
- чыкъ (ариўчукъ, игичик, тотчукъ, чархчыкъ);
- чы (джырчы, элчи, тойчу, алымчы).

Сѳз тюрлендириўчю аффиксле:

- са (барса, келсе, тутса, ашыкъса);
- сыра (джыламсыра, симсире, ойсура, джаўумсура);
- сын (азсын, кѳбсюн, джазыкъсын, джюрексин);
- къ (кѳыркъ, силк, бюрк, керк);
- т (джырт, сюрт, тарт, тюрт);
- тын (джертин, мийиктин, алашатын, ёретин);
- сыз (хакъсыз, тылпыўсуз, хатасыз, кѳксюз, джылыў менсиз, джюзсюз);
- кѳы (аныкѳы, сыртныкѳы, джаўнукѳу, билимни джерники, кѳкнюкю).

Сѳзню ахыр бѳлюмю тунакы с харифге бошалса, кѳсыкъ хариф бла башлангъан аффикслени (19-чу параграфдан башха заманда) тунакы вариантлары джазылады:

хан, кыыс-харт, кыыс-хан, кыус-хан, кес-кен, ёс-кен, юс-ке,
едд эс-кер, юс-кюрт д.а.к.

дд **Эскертиү.** Тунакы с кыысыкъдан сора тунакы -тыр
аффикс джазылады: *ас-тыр, кес-тир, ёс-тир, кыус-тур,*
кыыс-тыр, юс-тир д.б.

§ 22

ыд Сёзню ахыры зынъырдауукъ кыысыкъкъа неда ачыкъ
тауушха бошала эсе, аффиксде да зынъырдауукъ кыысыкъ
джазылады: *агъаз-гъа, джаз-гъы-да, кер-гич, кыырыл-*
гъан, кюй-ген, танъ-нъа, къара-гъа, джер-ге, тадж-дан,
кыр-дык, Чотча-гъа, Алий-ден, Теке-ле-ге, Гюзе-ле-ге д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайды. Сёзню ахыры къаты
ачыкъдан сора зынъырдауукъ б кыысыкъкъа бошалгъан
тёресинде да бериүчю болушну аффикси тунакы кыысыкъ
бла джазылады: *тоб-ха, саб-ха, китаб-ха, араб-ха, сууаб-*
ха д.б.

§ 23

уд Сёзню ахыр бёлюмюнде джумушакъ ачыкъ бар эсе,
кк бериүчю болушну аффикси (21-чи параграфдан башха за-
манда) зынъырдауукъ кыысыкъ бла джазылады: *балий-ге,*
без-ге, биз-ге, ит-ге, джел-ге, джерк-ге, тиш-ге, кёрюк-ге,
кеч-ге, тюб-ге, кеб-ге, ич-ге, төр-ге, ючеу-ге д.а.к.

§ 24

ыд Сёзню ахыр бёлюмю къаты ачыкъдан сора тунакы
аф кыысыкъ бла джабыла эсе, аффикс да тунакы кыысыкъ
ас

бла джазылады: *ат-ха, стоп-ха, бутакъ-къа, такъ-къа, джырт-хыч, къыс-хан, къоркъ-къан, Боташ-ха, Мараша, буштукъ-къа* д.б.

Ачыкъланы джазылыулары

§ 25

Къарачай тилни къуралмагъан сёзлеринде эки ачыкъ таууш бир бири ызларындан келмейдиле: *адам, ат, айаулу, кёлек, тайакъ, сууукъ, кюйе, къойан, ойун, тийек* д.б.

Эскертиу. Башха тилледен кирген сёздеде эки ачыкъ таууш хоншу келирге боллукъдула: *пианино, алоэ, универсиада, анероид, авиа, социум* д.а.к.

§ 26

Къуралмагъан сёздеде басым тюшмеген ачыкъ таууш **б.з, б.р, б.ш, п.р** къысыкъ хоншуланы араларында тоо эшитилмей къалады, джазылгъан а этеди: *абызыра (абзирра), абе-зек (абзек), бызырыкъ (бызрыкъ), бозуракъ (бозракъ), габушур (габшур), чабышыу (чабшыу), тебир (тебрет), габырай (габрай), опуракъ (опракъ), топуракъ (топракъ), чапыракъ (чапракъ), сапыран (сапран)* д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Абрек, эбзе.*

§27

Бир къауум сёздеде **л, р, с, ш** къысыкъ тауушланы араларында басымсыз ачыкъла айтылмай къалырга боладыла, джазылгъан а этедиле.

Тюзю
ильачин
ылыхтын
ыран
ырыс
ырысхы
ыспас
ыстым
истемей
ишек
ишекли
ишкилди
ишхери

Терси
лячин
лыхтын
ран
рыс
рысхы
спас
стым
стемей
шек
шекли
шкилди
шхери

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Лъабатда, Рачыкъау,*
рахын, шхайты.

§ 28

Къуралмагъан сёзледе басым тюшмеген ачыкъ таууш
м.ж, м.з, м.л, нъ.л кысыкъ хоншуланы араларында толу
эшитилмей къалады, джазылгъан а этеди: *къымыжа* (къым-
ыжа), *къамыжакъ* (къамжакъ), *эмзик* (эмзик), *тамызыкъ*
(тамзыкъ), *эмилик* (эмлик), *эмлдеиш* (эмлдеиш), *манъылай*
(манълай), *тынъылауукъ* (тынълауукъ) д.б.

§ 29

Бир къауум сёзледе басым тюшмеген ачыкъ таууш **б.ш,**
к.ш, ш.т кысыкъ хоншуланы араларында толу эшитил-
мей къалады, джазылгъан а этеди: *биширтиу* (биширтиу),
бушууусуз (бушууусуз), *кишен* (кишен), *экишер* (экишер), *киши-*
ге (кишиге), *эшитирге* (эшитирге), *къашытыу* (къаштыу),
юшютюу (юшютюу) д.а.к.

§ 30

Къуралмагъан сѣзледе басым тюшмеген ачыкъ тауу г.р, къ.р, х.р, з.р, дж.р, д.р, т.р, с.р кысыкъ хоншулан араларында толу эшитилмей къалады, джазылгъан а этед *муджура (муджра), кыджыра (кыджра), асыра (асра), асыры (асры), седире (седре), сандыракъ (сандракъ), т тыран (татран), къалтыра (къалтра), чокъуракъ (чок ракъ), сокъуран (сокъран), ахырат (ахрат), тегаран (те ран), джыгыра (джыгра), джыгырык (джыгрык)* д.а.к.

§31

Бир къауум сѣзледе басым тюшмеген ачыкъ у тауу кысха у-ну аллында толу эшитилмей къалады, джазылгъа а этеди: *уахты (уахты), уат (уат), уаджиб (уаджиб), уанык (уанык), тууар (туар), джууа (джуа), сууаб (суаб), ууакъ (уакъ)* д.б.

§ 32

Къарачай сѣзледе къаты о, у, а ачыкъланы алларынд келген кысыкъ тауушну энчи джумушакълыгъын не (джумушакъ белги), неда, сайлау джорукъкъа кѣре, ё, ю, бѣлом харифле билдиредиле.

Асыулусу

атдъа
аннья
къамар
лябатда
ньо-ньо
люу-люу
ильачин

Варианты

атдя
ання
кямар
лябатда
нѣ-нѣ
люу-люу
илячин

1-чи эскертиў. Орфографияны сайлаў джоругъуна да

цкъара.

2-чи эскертиў. Башха тилледен транслитерация халда кирген сёздеде **е, ё, ю, я** харифле (джумушакълыкъны кёр-гюзгенден сора да) къысха **й** бла аны ызындан келген **а, э, у, о** ачыкъланы бирге байлаб, экишер таўушнуча (йэ, йо, йу, йа) белгилейдиле: *есаўл (йэса-ўл), ефрейтор (йэфрейтор); ёлка (йолка), маёвка (майовка), июнь (ийунь), юстиция (йустиция), январь (йанварь), маяк (майак)* д.б.

§ 33

Сёзню аллында **э** хариф, ортасында бла ахырында **ўа** хариф джазылады: *эмен, элек, эскертме, эринчек, онеки, тюкенчиле* д.а.к.

Эскертиў. **Э** хариф башха тилледен кирген сёзлени ахырларында, орталарында да джазылыргъа болады: *алоз, поэт, аэродром, каратэ* д.б.

Къысыкъланы джазылыўлары

Сёзню аллында

§ 34

Къарачай тилде **гъ, ж, й, нь, ф, ц, ў** къысыкъла сёзню аллында хазна келмеўчендиле.

1-чи эскертиў. **Гъ** таўуш эниклеў сёзлени алларында келирге болады: *гъыр-р-р, гъыр-мыр, гъырылдаргъа, гъыжылдаў, гъышт* д.а.к.

2-чи эскертиў. **Ж** таўуш эниклеў сёзлени алларында келирге болады: *жакъ, жыгъар-жугъур, жыгъырдаўукъ, жыркъ* д.а.к.

3-чю эскертиў. Къысха ў сёзню аллында *уа* деген кесе чикде бла байламда, *уоў* деген междометияда келеди.

4-чю эскертиў. Бу къысыкъла тыш тилледен трансл-терация халда кирген сёзлени алларында туберге болад-ла: *гъайыт, гъарб, жираф, жюри, йод, фанера, цапля* д.а.

§ 35

Къарачай тилде сёзню аллында эки неда андан кёб къысыкъ таўуш бир бири ызларындан келмейдиле.

Тюзю

ушкок

ушхуўур

гулоч

гыраў

къыраў

ыстым

истемей

ысхат

хылеў

Терси

шкок

шхуўур

гloch

граў

къраў

стым

стемей

схат

хлеў

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Кърал, принч, трап-стаўат, схарла, Схаўат, шхайты, хрейт* (бу сёзле ад джорукъ бла джазыладыла) д.б.

Эскертиў. Башха тилледен кирген сёздеде эки къысыкъ таўуш сёзню аллында хоншу келирге боллукъдула: *бр-гада, власть, драма, кран, край, плазма, трактор, трешкол, студент* д.а.к.

§ 36

Айтылгъанда сёзню аллында **м** бла **б** таўушла бир джюрюген тёресинде **м** хариф джазылады.

Тюзю
маймёз
мутхуз
муслиман

Терси
баймёз
бутхуз
буслиман

§ 37

Сёлешиннъен заманда сёзню аллында зынъырдауукъ эмда тунакы кысыкъланы эки тюрлюсю да айтылган төреси болуучанды. Аллай сёзле ч-диалектде джюрюгенлерича джазыладыла эмда аланы эсде тутарга тыйыншлыды.

Тюзю

Терси

бусхул
берекет
быштады
бытдыр

Б – П

пусхул
перекет
пыштады
пыттыр

патражан
пашот
палах
пышылдаў

П – Б

батраджан
башот
балах
бышылдаў

гырнаў
гырт
гыртгынык
гелля
гулоч

Г – К

гурт
гынтыды
госук
герох
кырнаў

кырт
кырт кыйнык
келля
кулоч

курт
кынтды
косук
керох

К – Г

кюлте
кешене
кырка
кылды
калош

гюлте
гешене
гырка
гылды
галош

Д – Т

дефтер
доп
допбан
дукгу
дукъур
думп
дупбур
дуркъу
душман
депбан
дупбукъ

тефтер
топ
топпан
тукку
тукъур
тумп
туппур
туркъу
тушман
теппан
туппукъ

тукъум

Т – Д

дукъум

зыраф
зекъат

З – С

сыраф
секят

Ф – П

файруз	пайруз
фарыз	парыз
фитна	питна
фикир	пикир
фыргъаўун	пыргъаўун
файда	пайда

Сёзню ичинде

§ 38

Сёзню ичинде кысыкъ таўуш кьатланыб айтылган төресинде, биринчи кысыкъ тунакы, экинчиси ўа зынъырдаўукъ джазыладыла: *бытдыр, битдир, хуртдак, гынтды, атдыа, упба, гопбан, тёнбе, дупбур, гакгы, какга, зукгу, зыкгыл, дикгич, тикген, сёкген* д.а.к.

Эскертиў. Бу джорукъ кьош сыфатны айырма дараджа-сын кьурагъан кесегини джазылыўуна да тийишеди: *апба-акъ, тепбе-тенъ, тюпбе-тюз, бопба-бош, кьапба-кьара, джапба-джашил, сапба-сары* д.б.

Джорукъкьа бойсунмайды. Тунакы кь, с кысыкъ-ланы кьатланыўлары бу джорукъкьа бойсунмайды: *кьакъ-кьыч, сокъкьуч, тыкькьа, ассы, джассы, месси, исси* д.а.к.

§ 39

Кьуралмагъан сёзлени ичинде кысыкъ таўушла бир бирлерине хоншу келселе, тунакыла бла зынъырдаўукьла былай джазыладыла:

1) кьаты ачыкьлы сёзде хоншу кысыкълаңы биринчиси тунакы эсе, экинчи кысыкъны тунакы нёгери джазылады (19-чу, 38-чи параграфладан кьалгъан төресинде):

муртху, сыбыртхы, бучхакъ, къочхар, ачхыч, быстыр, такъкъыч, сокъкъуч, чырахтан д.а.к.;

2) хоншу къысыкъланы биринчиси зынъырдаўукъ эсе неда сёз джумушакъ ачыкълы эсе, экинчи къысыкъны зынъырдаўукъ нёгери джазылады (20-чы, 43-чю параграфладан къалгъан тёресинде): *дикгич, дюкгюч, тёртгюл, ючгюл, джазгъыч, къызгъанч, къузгъун, озгъун, къырдыш, мурдар* д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Тартар, хынтыр, элтир, къымп, думп, къымса.*

§ 40

Къуралмагъан сёзде зынъырдаўукъ **б** бла тунакы п таўушла башха къысыкъла бла хоншулукъда былай джазыладыла:

1) къаты ачыкълы сёзде тунакы къысыкъны аллында тунакы п хариф джазылады: *тапха, къапхан, сыбапхы, тапхыр, чапхын, къапчыкъ, чыпчыкъ, къыпчакъ, опсон, тапчан, къапшакъ* д.а.к.;

2) къаты ачыкълы сёзде зынъырдаўукъ къысыкъны аллында зынъырдаўукъ **б** хариф джазылады: *къабды, къыбды, саблы, тоблукъ, къаблаўуч, габдеш, къабдал, шабдал* д.а.к.;

3) джумушакъ ачыкълы сёзде къысыкъланы аллында **б** хариф джазылады: *гебха, кёбчек, себгил, тебсеў, кюбсе, тебгир, чебген, чёблеў, кёбдюреўюз* д.б.

§ 41

Къуралмагъан сёзню ичинде **н** таўуш къ, **к** таўушланы алларында келсе, **нъ**-ча эшитиледи, болса да тюрленмей джазылады: *анкъо, манкъо, къанкъылдаў, санкъылчакъ, танкы, тюнке, чанка, аманкой* д.а.к.

§ 42

Къуралмагъан сѣзледе тунакы с тауушну ызындан келген кыысыкыны тунакы нѣгери джазылады: *аблескин, асхакъ, кыысхач, къусхун, бусхул, басха, басхыч, кысты, кыскынык, маске, эски, эскертме, кескин, кескич* д.а.к.

Эскертиў. Эки тунакы с кыысыкъ бир бири къатларын да келген заманда алдагъы с зынъырдауукъ 3-ча эшитиледи, болса да с хариф джазылады: *ассы, джассы, исси, месси, Гассы, Мусса, Исса* д.б.

§ 43

Сѣлеший тилде кыысыкъла бир бирде орунларын алмашдырыб джюрюй эселе да, сѣзню тамыры ч-диалектде айтылгъаныча адет джорукъ бла джазылады.

Тюзю

асхакъ

ачха

ачхыч

ашхы

ашхам

бачха

ѣксюз

мычхы

орундукъ

Терси

ахсакъ, акъсакъ

ахча

ахчыч

ахшы

ахшам

бахча

ѣскюз

быхчы

ундурукъ

§ 44

Къуралмагъан сѣзледе нь таууш къатланыб, эки тауушча айтылса да, бир нь хариф джазылады: *джанъы, джанъыз, джанъылыч, дженъил, динъиз, къонъур, къанъа, санъырау, тенъиз, тонъуз* д.а.к.

Эскертиў. **Нъ** таўушха бошалгъан тамыргъа ат къураўчу **-нъы** аффикс къошулса неда бериўчю болушну **-нъа** аффикси къошулса, эки **нъ** хариф да джазыладыла: *анънъы, кенънъен, тынънъы; дженънъе, кенънъе, танънъа, тенънъе* д.а.к.

§ 45

Т таўуш **ч**-ни аллында келсе, **т** таўуш **ч**-ча, **ч** таўуш да **дж**-ча эшитиледиле, болса да **т** да, **ч** да тюрленмей джазыладыла: *гитче, зытчыў, джитча, мытчы, патчах, сютча, умутчу* д.а.к.

§ 46

Къысыкъ **н** таўушну ызындан **б** неда **м** таўуш келсе-ле, ол **м**-ча эшитиледи, болса да **н** хариф джазылады: *алгъанбыз, баргъанбыз, келгенбиз, онбуз, абынмаз, бегинмез, кёргенме, билинмей, таланмазлыкъ, къаланма, салынмакъ, табынма* д.б.

§ 47

Къысыкъ **н**-ни ызындан **л** таўуш келсе, ол **л**-ча эшитиледи, болса да **н** хариф джазылады: *сенлей, менлей, джанлы, къанлы, шинли, баргъанла, келгенлей, онлукъ, кюнлюк* д.а.к.

§ 48

Къысыкъ **н**-ни ызындан **нъ** таўуш келсе, ол **нъ**-ча эшитиледи, болса да **н** хариф джазылады: *алтыннъа, аннъа, мен-нъе, алгъыннъы, буруннъу, тёбеннъы, таланнъан* д.б.

§ 49

Къысыкъ **з** таўушну ызындан **с** неда **ч** таўуш келсе, ол **с**-ча эшитиледи, болса да **з** хариф джазылады: *азсыман, айазчыкъ, къобузчу, семизчик, тузсуз, джезча, созчу* д.а.к.

§ 50

Къысыкъ с тауушну ызындан атылыўчу т къысыкъ келсе, тунакы с зынъырдауукъ з-ча эшитиледи, болса да с хариф джазылады: *уста, устаз, къыста, джастыкъ, баста, халахоста, хустос* д.б.

§ 51

Къысыкъ ч тауушну ызындан д, л, н, с къысыкъла келселе, ол ш-ча эшитиледи, болса да ч хариф джазылады: *ачсыз, ачхычсыз, агъачда, ачдыр, къачдыла, кючлю, тынчлыкъ, кюрючню, чёмючню* д.а.к.

§ 52

Къысыкъ ч тунакы ч тауушну аллында келсе, алдагъы ч-ни орнуна ш хариф джазылады: *агъашчыкъ (агъач-чыкъ), эгешчиги (эгеч-чиги), чёгюшча (чёгюч-ча), чёмюшчюк (чёмюч-чюк)* д.а.к.

Эки тамырны арасында

§ 53

Къош сёзлени кесеклерини бирге къошулгъан джеринде **нк, ньк, нкъ, нькъ** хариф тутушла къуралыўларына кёре джазыладыла: *танъкёрдю (танъ-кёрдю), тинкирди (тин-кирди), къанкъаз (къан-къаз), джанкъоз (джан-къоз), джанкъылыч (джан-къылыч), Минъкъойлары (минъ-къойлары)* д.б.

§ 54

Къош сёзлени кесеклерини бирге къошулгъан джеринде бирча къысыкъ тауушла келселе, экилениб джа-

зылады: *акъкъалай, акъкъанат, таббет, кёккёлек, къаб-баш, къарттеке, сюзюккёз, токъкъарын* д.а.к.

§ 55

Къош сёзлени къурамына кирген айырма дараджаны къурагъан кесекчикледе, зынъырдауукъ **б** таууш эшитилген төресинде да, тунакы **п** хариф джазылады: *теп-тепъ, тюп-тюз, джеп-дженъил, къап-къара, джап-джашил, кып-кызыл, сап-сары* д.б.

§ 56

Къош сёзлени кесеклерини бирге къошулгъан джеринде **н** сонор **б** кысыкыны аллында **м**-ча эшитиледи, болса да, сёзню къурамындача, **н** хариф джазылады: *джаланбаш, джаланбут, джанбермез, къанбуз, къоланбаш, къоланбёрк, Солтанбек* д.а.к.

§ 57

Къош сёзлени кесеклерини бирге къошулгъан джеринде зынъырдауукъ **з** тунакы кысыкъланы алларында **с**-ча айтылады, болса да, сёзню къурамындача, **з** хариф джазылады: *мизтабан, джезсан, кийизчарыкъ, кёзкёрген, кыз-теке, Джюзтюйме, Къызтуума* д.б.

§ 58

Къош сёзню биринчи кесегини ахыры тунакы **к** неда **къ** кысыкъ бла джабылыб, экинчи кесеги **у**а ачыкъ тауушдан башланса, аланы орунларына зынъырдауукъ **г** неда **гъ** хариф джазылады (1-чи параграфха да къара): *базыгъерин (базыкъ-эрин), бегаууз (бек-аууз), къонагъалмаз (къонакъ-алмаз), кыйыгъаууз (кыйыкъ-аууз)* д.а.к.

Сёзню ахырында

§ 59

Сёзню ахырында (бирси диалектледе тунакы п таўуш эшитилген төресинде да) зынъырдаўукъ **б** хариф джазылады: *азаб, айыб, араб, китаб, кеб, кёб, кьуруб, саб, сынаб, таб, тоб, чаб, чёб, чөгелеб* д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Думп, кьымп, хап, хап-хуп, шап-шап* дегенча эниклеў сёзле эмда тыш тилледен транслитерация халда кирген *клип, степ, стоп, шуруп, трап* дегенча сёзле.

Эскертиў. *Уруп* деген джер-суў ат бла *уруб* деген этимсёзлеў айыртхан джорукъ бла джазыладыла.

§ 60

Къарачай тилде тунакы нёгерлери болгъан зынъырдаўукъ **г, д, гь, дж** кьысыкъла сёзню ахырында джюрюмейдиле: *джыгырык, мыркак, джетек, чирчик, тюк, бучхакъ, бычакъ, къакъ, сырт, мурат, ёлет, джыйгъыч, кюрюч, билгич, берч, Маджит, Махмут, Даут, Халит* д.б.

Эскертиў. Тыш тилледен джазманы юсю бла кирген сёзлени ахырларында зынъырдаўукъ **г, д, дж** кьысыкъла болургъа боллукъдула: *анод, код, синод, демагог, налог, грог, Сирадж, тадж, хадж* д.а.к.

§ 61

Къарачай тилде тамырны эмда къуралмагъан сёзню ахырларында бир бири ызындан эки кьысыкъдан кёбю бирге келмейдиле: *ханс, манс, сырт, морт, чорт, терк, бёрк, кьыркъ, харс* д.б.

1-чи эскертиў. Эки кьысыкъкъа бошалгъан сёзню ахы-

рына кысыкъ харифге башланъан аффикс къошулургъа болады: *ханс-ха, сырт-да, бёрк-люк, хырт-ха, джурт-суз* д.а.к.

2-чи эскертиў. Башха тилледен джазманы юсю бла кирген сёзлени ахырларында экиден кёб кысыкъ болургъа да болады: *Карачаевск, Невинномысск, кадастр, магистр, регистр* д.а.к.

Джумушакъ белгини (ь) джазылыўу

§ 62

Къарачай тилни кесини сёзлеринде эмда тилге эртде кирген тыш тилли сёздеде къаты ачыкъны алпында келген кысыкъ таўуш джумушакъ айтыла эсе, ол кысыкъ харифни ызындан *джумушакъ белги (ь)* салынады.

Эскертиў. Орфографияны сайлаў джоругъуна кёре джумушакъ белгини орнуна (ь) бёлном харифле бла (я, е, ё, ю) хайырланыргъа да болады.

Асыўлусу

бильача
къамар
гелля
къаўсар
ньо!
чьух!
тьох-тьох!
льуў-льуў

Варианты

бияча
кямар
гелля
кяўсар
нё!
чюх!
тёх-тёх!
люў-люў

§ 63

Къаты ачыкъны джумушакъ кысыкъдан сора бираз бѣлюнюб, энчирек айтылгъанын *джумушакъ белги (ь)* кѣргюзеди (графиканы сайлай джоругъуна кѣре): *лябатда* (ль 'абатда), *къафыр* (къ 'афыр), *ильачин* (иль 'ачин), *Будъан* (будъ 'ан), *Къыльан* (къыль 'ан), *Ильас* (иль 'ас) д.а.к.

§ 64

Къаты ачыкъны ызындан келген кысыкъ таууш джумушакъ айтылыб, аны ызындан да джумушакъ бѣлюмдеги кысыкъ келсе, биринчи джумушакъ кысыкъ харифден сора *джумушакъ белги (ь)* салынады: *альчю*, *альчю-гюльчю*, *мальтин*, *хыйыны-хальмеш*, *шальдир*, *шальдир-мальдир*, *Шальпек*, *Аньдюу*, *Хальмесей* д.б.

§ 65

Къаты ачыкъны аллында къатланыб келген кысыкъ таууш джумушакъ айтыла эсе, артдагъы кысыкъдан сора *джумушакъ белги (ь)* салынады: *атдъа*, *аннья*, *билляхи*, *оллахи-билляхи*, *гелля*, *галля*, *илляу*, *хамбальатдьюу*, *Балльуу*, *Батдьюу*, *Залльуу*, *Халльуу* д.а.к.

§ 66

Джумушакъ ачыкълы бѣлюмдеги кысыкъладан сора *джумушакъ белги (ь)* салынмайды: *беллик*, *эли*, *немча*, *кюлча*, *тилтапба*, *джетек*, *кѣмюк*, *кюмюш*, *тюлкю*, *джюджек*, *гѣдджеб*, *пилча*, *кутене къабдал*, *Кутий*, *Супий*, *Сапийат* д.а.к.

§ 67

Тыш тилледен кирген сѣзледе *джумушакъ белгини (ь)* джазылыуу бла джазылмауу аны сѣзню къалайында келге-

нине кёре, ахыр бёлюмню ачыкъ тауушуна кёре неда сёзге кьошулукъ аффиксге кёре болады.

1) Ичинде эмда ахырында джумушакъ белгиси болгъан сёзлени джумушакъ белгилери (ь) сакъланадыла: *апрель, карамель, фельдфебель, бельведер, бельканто, пульверизатор, дьякон* д.а.к.

2) Джумушакъ белгиге (ь) бошалгъан сёзню ахыр бёлюмю кьаты ачыкълы болуб, кьысыкъ бла башлангъан аффикс кьошулса, джумушакъ белги (ь) сакъланады: *алголь-суз, вестибюль-ну, секретарь-гъа, бронь-да, контроль-дагъы, Цезарь-мыды, юань-нъа, консоль-чугъу* д.б.

3) Джумушакъ белгиге (ь) бошалгъан сёзню ахыр бёлюмю кьаты ачыкълы болуб, кьаты ачыкъ бла башлангъан аффикс кьошулса, джумушакъ белги (ь) сакъланады: *аваль-ына, спектакль-ыгъызгъа, руль-ундан, госпитальы-гъыз, юань-ына, юань-ы, консоль-у* д.а.к.

4) Джумушакъ белгиге (ь) бошалгъан сёзню ахыр бёлюмю джумушакъ ачыкълы болуб, джумушакъ ачыкъкъа башлангъан аффикс кьошулса, джумушакъ белги (ь) джазылмайды: *апрель – апрелибиз, киль - кили, цинь – цининъе, констебль – констеблинде* д.б.

5) Джумушакъ белгиге (ь) бошалгъан сёзню ахыр бёлюмю джумушакъ ачыкълы болуб, аннъа да кьысыкъ джалгъау кьошулукъ болса, джумушакъ белги сакъланмайды: *апрель – апреле, шинель – шинелсиз, гель – гелчаракъ, Гомель – Гомелден, карамель – карамеллеге, печь - печники* д.а.к.

Тилни кесеклерини джазылыулары

Сыфатла

§ 68

Сыфатлада ышанны толу джетишмегенин кёргюзген **-сыман** аффикс хар заманда да бирча джазылады: *сарысыман, кёксыман, кызылсыман, къарасыман, морсыман, джылысыман, азсыман* д.б.

§ 69

Ачыкъ тауушха бошалгъан тамалладан сора сыфатны кемлик дараджасын кёргюзген **-ракъ/ -рек** аффиксле джюрюйдюле: *алашаракъ, уллуракъ, тёберек, гитчерек, къараракъ, толуракъ, игирек, иссирек* д.а.к.

Къысыкъ тауушха бошалгъан тамаллагъа **-ыракъ / -уракъ / -ирек / -юрек** аффиксле къошуладыла: *азыракъ, байыракъ, саууракъ, къуртуракъ, кечирек, чийирек, кёбюрек, тюзюрек* д.а.к.

§ 70

Сыфатны ышаныны толу джетишмегенин кёргюзген **-гъылдым** аффикс къуру *саргъылдым* деген сёзде джюрюйдю.

§ 71

Сыфатны ышаныны толу джетишмегенин кёргюзген **-сылдым** аффикс, сёзню тамалындагъы ахыр ачыкъны халына кёре, эки тюрлю джазылады: *акъсылдым, кёксюлдюм*.

Эскертиу. Сыфатны ышаныны толу джетишмегенин

кӛргюзген **-сыл** аффикс юч тюрлю джазылады: *акъсыл, кӛксюл, чийсил.*

§ 72

Сыфатны ышаныны толу джетишмегенин кӛргюзген **-дым** аффикс, сӛзню тамалындагы ахыр ачыккыны халына кӛре, эки тюрлю джазылады: *джашилдим, кызылдым.*

Этимле

§ 73

Этимни къарыулаучу формасыны **-ла/-ле** аффикси таууш джорукъ бла джазылады: *билелдим, баралдым, кӛрелдим, туталдым, кыысалдым; кюлеле эди, келеле эди, барала эди, тутала эдим* д.б.

Эскертиу. *Билалдым* неда *биялдым, кӛралдым, ийалдым* неда *иялдым, кӛчалдым, тигалдым, кюлала эдим, ийала эдим* дегенча формала литература нормагъа саналмайдыла.

§ 74

Озгъан замандагы этимсыфат **нъ** тауушха бошалгъан этимден къуралса, эки **нъ** хариф да джазыладыла: *дженънъен (дженъ-нъен), синънъен (синъ-нъен), онънъан (онъ-нъан), сӛнънъен (сӛнъ-нъен)* д.а.к.

§ 75

Озгъан замандагы этимсыфат **н** тауушха бошалгъан этимден къуралса, эки **нъ-ча** эшитиледи, болса да **н** бла **нъ** джазылады: *абыннъан, кӛрюннъен, кийиннъен, уруннъан, джалыннъан* д.б.

§ 76

Келир заманны огъайлаўчу формасы 1-чи бетде бирлик санда, къысхартылмай, толу джазылады:

алмазма
бармазма
келмезме
къоймазма

джоймазма
тиймезме
учмазма
тёкмезме

Эскертиў. Суратлаў литературада стилистика энчиликни кёргюзюр умутда быллай сёзлени къысхартылгъан формалары джюрюрге болады: *алмам, бармам, келмем, джоймам* д.а.к.

§ 77

Этимни боллукъ заманыны умутчу формасы (*-гъай* аффикс) юч тюрлю джазылады.

1. Сёзню ахырындагъы къаты ачыкълы бёлюм тунакы къысыкъкъа бошалса, тунакы *-хай* вариант джазылады: *чачхай эдим, тартхай эдинь, къысхай эдиле, къошхай эдигиз, къусхай эди* д.б.

2. Сёзню ахыр бёлюмю джумушакъ ачыкълы эсе, зынъырдаўукъ *-гей* вариант джазылады: *ийгей эди, келгей эдим, бергей эдинь, тизгей эди, кютгей эдигиз, кетгей эдиле, кесгей эдинь* д.а.к.

3. Сёзню ахырындагъы къаты ачыкълы бёлюм зынъырдаўукъ къысыкъкъа бошалса, зынъырдаўукъ *-гъай* вариант джазылады: *алгъай эдик, къойгъай эдим, табмагъай эдинь, тыйгъай эдигиз, къылгъай эди, сызгъай эдиле* д.б.

§ 78

Этимни хапарчы аффикси къысхартылмай, хар заманда да толу джазылады.

Тюзю
алады
къызылды
олду
болсун
бередиле
хорладыла
ала эди
келе эдиле

Терси
алад
къызылд
олд
босун
берелле
хорлалла
алаед
келеелле

§ 79

Этимсыфатны келлик заманыны эки тюрлю формасы да тень джоруюдюле: *минерик, минник; джалынырыкъ, джалынныкъ; къабынырыкъ, къабынныкъ; джууунурукъ, джууунукукъ; кийинирик, кийинник* д.а.к.

Санаўла

§ 80

Санаўла, сайлаў джорукъкъа кёре, сёз бла неда тарых бла джазылыргъа боладыла: *бир, эки, юч, элли, тёрт джюз алтмыш бир; 1, 2, 3, 50, 461* д.а.к.

§ 81

Тарых бла джазылгъан санаўла, сайлаў джорукъкъа кёре, джалгъаўлары бла неда джалгъаўсуз джазылыргъа боладыла: *1, 2, 3, 50, 275; 1-чи, 2-чи, 3-чю, 50-чиге, 275-чиди* д.б.

1-чи эскертиў. Тарых бла берилген санаў джалгъаўу бла джазыллыкъ болса, эки арагъа дефис салынады: *1-чи, 2-си, 3-ге, 25-лик* д.а.к.

2-чи эскертиў. Тарых бла джазылгъан санаўгъа къошул-

лукъ джалгъаўну сѣзню магъанасын анъылатырлай бири бериледи: *1-ден, 2-чиси, 20-шар, 50-чиге, 17-шерден* д.б.

§ 82

Санчы санаўла 11-ден 19-гъа дери бирге джазыладыла: *онбир, онеки, онюч, онтёрт* д.а.к.

§ 83

Онлукъ санаўла морфология джорукъкъа кѣре джазыладыла: *он, джыйырма, отуз, къыркъ, элли, алтмыш, джетмиш, сексен, тогъсан*.

§ 84

Къош санаўну къурагъан сѣзле башха джазыладыла: *юч джюз, алты джюз, тёрт минъ, беш миллион, эки джюз алтмыш бир // эки джюз бла алтмыш бир* д.а.к.

§ 85

Джыйырма бла баргъан санаўлада къош сѣзню кесеклери бирге джазыладыла: *экиджыйырма, ючджыйырма, ючджыйырма бла он, тёртджыйырма бла сегиз, экиджыйырымалыкъ* д.а.к.

1-чи эскертиў. *Джыйырма* деген сѣзню аллындагъы сан керелеген магъанада келмей, кесини тюз санчы къуллугъунда келген заманда башха джазылады: *эки джыйырма масы болгъан зат* («джыйырмалары эки болгъан зат» деген магъанада), *юч джыйырымалыкъ сом* («джыйырымалыкъладан юч купюра» деген магъанада), *тёрт джыйырманъ – ол сексен болады* («бирем-бирем тёрт джыйырма» деген магъанада) д.б.

2-чи эскертиў. *Джыйырмала* бла баргъан санаў кеси неда аны бир кесеги тарых бла джазылмайдыла.

3-чю эскертиў. *Джыйырмала* бла баргъан санаўла *тёртджыйырмадан* ары джюрютюлмейдиле.

§ 86

Миньден аслам санны берген кьош санаўну биринчи кесегин тарых бла, экинчи кесегин а сёз бла джазаргъа болады: *2 минь, 10-шар минь, 11-шер миллион, 47 минь, 560 миллион, 3 миллиард 16 миллион 32 минь алты джюз кьыркь бир // 3 миллиард бла 16 миллион 32 минь алты джюз кьыркь бир, 10 минь чакълы бир* д.а.к.

1-чи эскертиў. Миньден аслам санны берген кьош санаўланы *алтмыш 6 минь, юч минь 951, 4 минь 32* дегенча халда джармалаб джазаргъа болмайды.

2-чи эскертиў. Миньден аз санны берген кьош санаўну бир кесегин тарых бла, кьалгъанын а сёз бла джазаргъа болмайды.

§ 87

Юлюшчю санаўну (дробные числ.) сёзлери башха джазыладыла: *юч этиб бири* ($1/3$), *беш этиб экиси* ($2/5$), *толу он бла тёрт этиб бири* ($10^1/4$), *эки саў бла джюз этиб отузу* ($2^{30}/_{100}$) д.а.к.

Эскертиў. Юлюшчю санаўланы *3 этиб 1, беш этиб 4-сю, 3-ден бири* дегенча халда джармалаб джазаргъа болмайды.

§ 88

Санчы санаўдан кьуралгъан кьаўумчу санаўланы джалгъаўлары таўуш джорукъкъа кёре джазыладыла.

Тюзю

биреулен

экеу

ючеулен

бешеулен

тёртеу

сегизеулен

тогузаулан

онаулан

Терси

бирёулен

экеу

ючёулен

бешаулан

тёртёу

сегизаулан

тогузоулан

оноулан

1-чи эскертиу. Ачыкъ тауушха бошалгъан санчы санаутъа къауумчу санауну аффикси къошулса, санчы санауну ахыр ачыгъы тюшюб къалады: *эки – экеу, экеулен, алты – алтау, алтаулан, джети – джетеу, джетеулен.*

2-чи эскертиу. Санчы санаудан къуралгъан къауумчу санаула ондан ары джюрютюлмейдиле.

§ 89

-Джюзлюк, -минълик, -миллионлукъ дегенча сёзледен къуралгъан къош сёзле бирге джазыладыла (къош сёзлени джазылыуларына 9-12 параграфлагъа да къара): *экиджюзлюк, бешджюзлюк, джыйырмадёртминълик, бешмиллионлукъ* д.б.

Эскертиу. Къош санауну къурамындагъы сёзле кеслерини тюз магъаналарында келген заманда, башха джазыладыла: *беш минълик къагъыт – беш купюра, бешминълик къагъыт – бир купюра, эки джюзлюк ачха – эки купюра, экиджюзлюк ачха – бир купюра, эки миллионлукъ облигация – миллионлукъладан эки облигация, экимиллионлукъ облигация – эки миллион багъасы болгъан бир облигация* д.а.к.

-Джюзчю, -минъчи, -миллиончу дегенча сёзлеге бошалгъан кьош сёзле бирге джазыладыла (кьош сёзлени джазылыуларына 9-12 параграфлагъа да кьара): *экиджюзчю, джыйырмабешминъчи, ючминъчи, джыйырмаалтымиллиончу* д.а.к.

-Джюзлюк, -минълик, -миллионлукъ дегенча ахырлары болгъан санаула *джарым* деген сёз бла бирге келселе, аланы ал сёзлерин асламысына, юлюшчю санаудача, тарых бла джазыб, ахырларын а дефис бла кьошадыла, сёз ючюн: *4^{1/2}-джюзлюк* («тёрт бла жарымджюзлюк» дер орнуна), *25^{1/2}-минълик* («джыйырма беш бла жарымминълик» дер орнуна), *3^{1/2}-миллионлукъ* («юч бла жарыммиллионлукъ» дер орнуна) д.а.к.

Эскертиу. Джюзджарымлыкъ («эллилик» деген магъанада), *минъджарымлыкъ* («бешджюзлюк» деген магъанада), *сагъатджарымлыкъ* («30 минут» деген магъанада) дегенча санаула бирге джазыладыла.

Тизгинчи санау тарых бла джазыллыкъ болса, джалгъауу бла джазылады эмда арагъа дефис салынады: *1-чи (биринчи), 2-чи (экинчи), 29-чу (джыйырма тогъузунчу), 31-чи (отуз биринчи), 86-чы (сексен алтынчы), 97-чи (тогъсан джетинчи), 200-чю (эки джюзюнчю)* д.б.

1-чи эскертиу. Тарых бла джазылгъан тизгинчи санауну аллында параграф белги (§) болса, а.к. ызындан скобка неда точка салынса, джалгъауу джазылмайды: *§1, §2, §25; 1), 2), 16); 1., 2., 3.* д.а.к.

2-чи эскертиү. Тизгинчи кьош санаўланы 10 алтынчы, 30 биринчи, кьыркъ 2-чи, элли 7-чи, тогъсан 9-чу дегенча халда джармалаб джазаргъа болмайды.

§ 93

Санчы санаўдан кьуралгъан тизгинчи санаўланы джалгъаўлары таууш джорукъкъа кёре джазыладыла:

а) **тюз санаўла:** биринчи, экинчи, ючюнчю, тёртюнчю, бешинчи, алтынчы, джетинчи, сегизинчи, тогъузунчу;

б) **онлукъ санаўла:** онунчу, джыйырманчы, отузунчу, кьыркъынчы, эллинчи, алтмышынчы, джетмишинчи, сексенчи, тогъсанчы;

в) **кьош санаўла:** джыйырма бешинчи, алтмыш биринчи, юч джюзюнчю, тёрт джюз кьыркъ экинчи, беши минъинъчи, эки минъ юч джюз джетмишинчи, алты миллиончу, сегиз миллион тогъсан экинчи д.а.к.;

г) **джыйырмабла санаўла:** джыйырманчы, эки джыйырманчы, юч джыйырманчы, тёрт джыйырманчы д.б.

§ 94

Санаўладан кьуралгъан кьош сёзню бир кесеги тарых бла берилиб, экинчи кесеги сёз бла джазыллыкъ болса, арада дефис салынады: 24-минълик (джыйырма тёрт-минълик), 5-миллионлукъ (беш миллионлукъ), 10-тюменлик (он тюменлик); 5-атар (беш атар), 2-апаслыкъ (эки-апаслыкъ), 4-шайлыкъ (тёрт шайлыкъ), 4-чархлы (тёрт-чархлы), 2-минъчи (эки минъчи), 7-баллыкъ (джети баллыкъ) д.а.к.

§ 95

Санаўну башланмагъанын, санны болмагъанын эмда бир кьаўум кёргюзюмледе барлыкъ бла джокълукъну ара-

ларында чекни белгилеген о тарых, сайлаў джорукъ бла, эки тюрлю джазылыргъа болады: *ноль, нуль*.

1. Математика санаўлада *ноль* джюрюйдю: *ноль, джестиден нольгъа дери, нольсуз, нольдан кёб, джети нольу болгъан, тоб ойун 0:0 (ноль – ноль) эсеб бла бошалды д.а.к.*

2. Физика анъыламлада *нуль* джюрюйдю: *градусник нульгъа тюшгенди, нуль меридианда тюбешиў, машинаны спидометри нульдады, юйню тюбюн нульгъа чыгъаргъандыла д.б.*

§ 96

Затны санда, узунлукъда, мийикликде эмда башха ёлчемледе эки этиб бирин кёргюзтген *джарым* деген сёз башха сёзле бла бирге неда кеси джазылыргъа болады:

а) ачыкълаб келген сёзюню аллында келсе, къош сёз къуралыб, бирге джазылады: *джарымай, джарымсом, джарымджюк, джарымайрымкан, джарымджол, джарымчалкъычы, джарымпатчах д.б.;*

б) ачыкълаб келген сёзюню ызындан келсе, къош сёз къуралыб, бирге джазылады: *джылджарым, къатджарым, сомджарым д.а.к.;*

в) айтымда энчи къуллугъу бла келсе, башха джазылады: *джюкню эки джарым этиў, уўучну джарымын бериў, айны джарымы кетди, хакъын джарым-джарым бериў д.б.;*

г) эки сёзню арасында *бла* деген байлам бар эсе, башха джазылады: *сом бла джарым, ай бла джарым, сагъат бла джарым д.б.*

1-чи эскертиў. *Джарты* деген сёз бла къуралгъан сёзтутушну кесеклери башха джазыладыла: *джарты иш, джарты джол, джарты джумуш; баш джарты, эки джарты, юч джарты д.а.к.*

2-чи эскертиү. *Джарым, джарты* дегенча сёзлени юслери бла кьуралгъан санаўланы *100 джарым, 2 джарты, 3 джарты* дегенча халда, бир кесегин тарых бла, башха кесегин а сёз бла, джазаргъа болмайды.

Алмашла

§ 97

Биринчи, экинчи бетни кёргюзген бетлеўчю алмашла (*мен, сен*) бериўчю болушда эки тюрлю джазыладыла: *меннъе, манъа; сеннъе, санъа.*

§ 98

Бу деген кёргюзюўчю алмаш сёдегей болушлада былай джазылады: *муну, муннъа, муну, мунда, мундан.*

Эскертиү. *Мыннъа, мында, мындан, мынсыз, мынлай, бунуча* дегенча формала литература нормагъа саналмайдыла.

§ 99

Ол деген кёргюзюўчю алмаш сёдегей болушлада былай джазылады: *аны, аннъа, аны, анда, андан.*

§ 100

Ол, бу деген кёргюзюўчю алмашлагъа огъайлаўчу *-сыз* аффикс кьошулса, былай джазыладыла: *ансыз, бусуз.*

Эскертиү. *Мунсуз, мынсыз, осуз, олсуз* дегенча формала литература нормагъа саналмайдыла.

§ 101

Ол, бу деген кёргюзюўчю алмашлагъа теньлешдириўчю

-лай, -ча аффиксле кьошулсала, былай джазыладыла: *анлай, мунлай, аныча, мунуча*.

Эскертиў. *Оллай, буллай, мынлай, буча, мыныча* дегенча формала литература нормагъа саналмайдыла.

Кесекчикле

§ 102

Айыргъан джорукъкъа бойсуна (*тююлдю* деген этимге джаньылмазча), огъайлаўчу кесекчик *тюлдю* деб джазылады: *Ол да тюлдю, бу да тюлдю; Ол бизге керек зат тюлдю; Аны алай болгъаны хата тюлдю* д.а.к.

§ 103

Соруў магъана бериўчю *-мы* кесекчик сёзлени къурамларына талай тюрлю джалгъаныргъа болады.

1. Сёзню ахырында джазылыўу:

а) *-мы* кесекчик орунну ачыкълар иннети болгъан соруўда сёзню эм ахырында келеди: *андамы, диндеми, ишдеми, кюндеми, райондамы* д.б.;

б) кьуллукъну халын ачыкъларгъа джораланнъан соруўлада *-мы* кесекчик этимни ахырында келеди: *бердимми, алдынъмы, учдуму, кёрдюгюзю, ашадыгъызмы, солудуламы, джетелдимми, туралдынъмы, кетелдимми, болалдыгъызмы, чыгъалдыкъмы, агъаралдыламы* д.а.к.;

в) сайлаў, айырыў, ачыкълаў соруўлада *-мы* кесекчик сёзню ахырына джалгъанады: *юймю-эшикми, игими-аманмы, адаммы, айлыкъмы, ишми, олму, тёгюллюкю, атлымы, кьызылмы, аны бламы, дагъыдамы* д.б.;

г) *-мы* кесекчик *эди* деген болушлукъчу этим бла

джюрюўчю сёзлени кьурамында келлик болса, баш сёзню ахырына кьошулады:

ТЮЗЮ

берелгенми эдинъ
этелгенми эдим
кьызылмы эди
айталгъанмы эдигиз
келгенми эдиле

ТЕРСИ

берелгененьми
этелгенемми
кьызыл эдими
айталгъан эдигизми
келген эдилеми

д) сёзню ызындан *а, да, ўа* кесекчикле келген төреледе соруў салынныкъ болса, *-мы* кесекчик эм ахырында болуб, барысы да бирге джазыладыла:

ТЮЗЮ

азыракъдамы
болсадамы
алайамы
алсанъамы
аныўамы
китабныўамы

ТЕРСИ

азыракъмы да
болса мы да
алай а мы
алсанъ амы
аны ўамы
китабны ўа мы

2. Сёзню ичинде джалгъаныўу:

а) *-мы* кесекчик боллукъ заманны этимлеринде 2-чи бла 3-чю бетлени кёргюзген джалгъаўланы алларында келеди:

ТЮЗЮ

аллыкъмыса
ачарыкъмыды
кетерликмисиз
чекгенмиди
келликмидиле

ТЕРСИ

аллыкъсамы
ачарыкъдымы
кетерликсизми
чекгендими
келликдилеми

б) **-мы** кесекчик сёз тюрлендириўчю **-ды** аффикс бла бирге келлик болса, аны аллы бла джазылады:

тюзю

меникимиди

иссимиди

бумуду

мунукъумуду

къызылмыды

джашилмиди

суўукъмуду

къойгъанмыдыла

терси

меникидими

иссидими

будуму

мунукъудуму

къызылдымы

джашилдими

суўукъдumu

къойгъандыламы

**Сёзлени башха,
бирге эмда дефис бла джазылыўлары**

Башха джазылгъан сёзле

§ 104

Эки сёзден къуралгъан къош сёзлени кесеклерини экинсинде да басымлары сакълана эсе, башха джазыладыла: *ат джер, аякъ машина, джаз таўукъ, гырнау киштик, сабан агъач, сют башы, сын таш, таш макъа, Джёгетей эл, Чегем ёзен, Карачаевск шахар, Казбек таў, Теберди суў* д.б.

§ 105

Кюнлени, айланы, джылланы атлары башха-башха джазыладыла: *баш кюн, гюрге кюн, май ай, согъум ай, къыркъаўуз ай, къойан джыл, джылан джыл* д.а.к.

§ 106

Бир тамырлы сёзден къуралгъан сёзтутушну кесеклери башха джазыладыла: *адам адамгъа, бетден бетге, юй*

юйге, джер джерге, кюнден кюннъе, джылдан джылгъа, джыл джылдан, школ школгъа д.б.

§ 107

Бирге джазылыўчу кьош сёзледен сыфатла кьуралгъан заманда сёзлени басымлары юслерине кьайта эсе, ала башха джазыладыла: *акъ туйакълы, кёк кёзлю, къарá къашлы, сары чачлы, ёрэ башлы* д.а.к.

§ 108

Бир тамырлы сёзлеге эки тюрлю болуш аффикс кьошулуб кьуралгъан неда бирине башлаўчу болушну аффикси кьошулуб, экинчиси ўа баш болушда кьалыб кьуралгъан кьош сёзлеўле башха джазыладыла: *артдан артха, джылдан джылгъа, иссиден иссиге, кюнден кюннъе; аздан аз, бекден бек, кёбден кёб, игиден иги* д.б.

§ 109

Айырма дараджаны кьурагъан кьош сыфатны *тум* деген кесекчиги башха джазылады: *тум къара*.

§ 110

Белгисиз алмашланы кьурагъан сёзле бир бирлеринден башха джазыладыла: *бир бирле, ким эсе да, не эсе да, ким болса да, не болса да, кьайсы эсе да, ненча эсе да, къалай да болсун, къалай болса да, кьайры эсе да, къаллай болса да бир, кьайсы бири да болсун, ким да болсун, къалайда да болсун, ненча эседа бир, къалайтын эсе да, къаллай эсе да* д.б.

Джорукъкъа бойсунмайды: Бир-бир.

§ 111

Басымы ал сѣзге тюшген кьош сѣзлеўню кьурамындагы сѣзле кеслерини магъаналарын тас этмеген эселе, башха джазыладыла: *бу кьадар, не ючюн, тань алада, джыл чакълы, бир бѣлек, не кьадар, о кьадар, аны ючюн, аны амалтын, бир джанына, кесу аллына* д.а.к.

§ 112

А, да, уа, эмда, не, неда, дагыда, бла дегенча байламла аллындагы сѣзледен башха джазыладыла: *Ахмат инженерди, Кемал а кьойчуду. Китабны меннге бер, дефтерни уа орнуна сал. Таугъа не кесинь бар, неда башханы джибер. Сабанчыла кьыш да, джай да тохтамай ишлейдиле* д.а.к.

§ 113

А, да, не, уа, огьуна дегенча кесекчикле аллындагы сѣзден башха джазыладыла: *болса да, алай а, алсань а, бармай а, ат а, бараса не?, мени уа?, быйыл огьуна, юй огьуна, ансыз огьуна, бегирек да, чырт да, хар не да, джалан да* д.б.

Эскертиу. *А, да, уа* кесекчикледен сора кьарыулаучу форманы неда сорууну джалгъаулары келселе, ала аллындагы сѣз бла бирге джазыладыла: *бегирекдады, игидады, татлыдады; азыракъдамы, берсендамы, болсадамы; алайамы, алсанъамы, туталсанъамы; аныуамы, сениуамы, китабныуамы* д.а.к.

§ 114

Бир да, арты-аллы да, джалан да, кьуру да, бегирек да, бютюн да, артыкъ да, артыкъсыз да, чырт да дегенча кьош кесекчикледе *да, айыргъан джорукъкъа бойсуна, аладан башха джазылады.*

1-чи эскертиү. *Чыртданда* деген кесекчик бирге джазылады.

2-чи эскертиү. *Бир да* деген кесекчикни *бырда, быртда, быртданда* дегенча формалары литература нормагъа саналмайдыла.

§ 115

Къош междометиялагъа кирген сёзле башха джазыладыла: *ма сангъа!, бар алай!, оу кюнюм!, ий марджа!, уй таланнган!, ай медет!* д.а.к.

§ 116

Сонъурала кеслерини алларында келген сёзледен башха джазыладыла: *сеннге деру, бюгюнден ары, эртдеден бери, инъир сайын, джылны джыл узуну, тамам кёлю бла, сени къыллы, мени къатыш, бу шекелли, иш маталлы, джсетер чакълы, аны ючюн, юй кибик* д.б.

Бирге джазылгъан сёзле

§ 117

Эки сёзден къуралгъан къош сёзню айтылгъанда бир басымы бар эсе, ол да экинчи сёзге тюше эсе, аны кесеклери бирге джазыладыла: *алабаш, джюзайакъ, акътуйакъ, акъсакъал, мизтамакъ, бетджан, ючайакъ, айрыкъуйрукъ, акъмыйыкъ* д.а.к.

Эскертиү. Къош сёзлени джазылыуларына 9-12 параграфлада да къара.

§ 118

Энчи магъаналарын тас этиб, бир магъаналы къош

сѣз кѣурагъан эки сѣзде басым аллындагъына тюшсе да, ала бирге джазыладыла: *итбурун, иреагъач, Къой-джол, мантбаш, отджагъа, сютбашы, къозукъулакъ, джылккъыкълукъ, айючач, сараи* д.б.

§ 119

Бирге джазылыўчу къош сѣзледен сыфат кѣуралыб, аны басымы джанъызлай къалса, аллай къош сыфатла бирге джазыладыла: *бетджанлы, итбурунлу, ючайакъ (тебси), мизтамакъ (сабий), айрыкъуйрукълу* д.а.к.

§ 120

Санаў бла атдан кѣуралгъан къош сыфатны кесеклери бирге джазылады: *бешкапеклик (ачха), ючсомлукъ (къагъыт), джетийайлыкъ (сабий), тогъузджыллыкъ (школ), экикюнлюк (азыкъ), ючкласлы (школ), бешджыллыкъ (план), бешемчек (ийнек), алтыхыр (ушкок)* д.б.

§ 121

Бу къош сѣзлеўле, айыргъан джоруккъа бойсуна, бирге джазыладыла: *бираз, бираздан, бусагъат, бусагъатда, бусагъатдан, олсагъатлай, олсагъатда, бюгюн, бюрсюкюн, бюгече, тамбла, эртденбла, быйыл, экинчийыл* д.а.к.

Эскертиў. Бирси кюн, бирси кече, танъ бла, эртдени бла дегенча сѣзтутушланы кесеклери башха джазыладыла.

§ 122

Бирда, дагъыда, энтда деген сѣзлеўледе *да* кесекчик бирге джазылады: *бирда болмаса, дагъыда унамады, дагъыда берирме, энтда келмеди, бирда-бирда тебдирелмедик* д.б.

§ 123

-чы/-чи, -чу/-чю, -мы/-ми, -му/-мю кесекчикле ал-
лындагы сёзге джалгъаныб, аны бла бирге джазыладыла:
*алчы, берчи, унутчу, бери келчи, бир сыначы, кёрчю, ал-
дынъмы?, кирдинъми?, аны бламы?, андан сорами?, муну-
му?, ёнъкючмю?* д.а.к.

§ 124

Къош джер-суу атладан джангы сёзле къуралсала,
бирге джазыладыла: *уллукъарачайчы (Уллу Къарачай),
экисууарачы (Эки-Суу-Ара), тёбенмарачы (Тёбен Мара);
огъарыелчи (Огъары Эл), элджуртчу (Эл-Джурт), кы-
зылкъалачы (Къызыл-Къала)* д.а.к.

Эскертиў. Джер-суу атладан башха дефис бла джазыл-
гъан сёзледен джангы сёз къуралгъан төресинде неда аллай
сёзге аффикс къошуллуқ болса, дефиси сакъланады: *баш-
айакъча, баш-айакълай, юсю-башыча, хо-хоча, апба-акълай,
апба-агъындан, апба-акъсыз, баиша-баишалай, ит-тили-
чапыракъча, джопбу-джопбулай, тарх-турхлай, тарх-
турхсуз, тарх-турхдан* д.б.

Дефис бла джазылгъан сёзле

§ 125

Къайтарыўну къурамына кирген сёзлени араларына де-
фис салынады:

1. Атла: *эл-эл, къалаў-къалаў, бёлек-бёлек, къаўум-
къаўум, юй-юй, къош-къош, сырт-сырт, сюрюў-сюрюў,
таш-таш* д.а.к.

2. Сыфатла: *ариў-ариў, бош-бош, бек-бек, бирге-бирге,*

къаты-къаты, сары-сары, джылы-джылы, иги-иги, толу-толу, тюрлю-тюрлю д.б.

3. Санаўла: бир-бир, эки-эки, экеў-экеў, юч-юч, беш-беш, алтышар-алтышар, он-он, минъ-минъ д.а.к.

4. Алмашла: меннъе-меннъе, аннъа-аннъа, кесинъе-кесинъе, башхалагъа-башхалагъа д.б.

5. Этимле: айтама-айтама, ур-ур, къойду-къойду, ала-ала, бараса-бараса д.а.к.

6. Сёзлеўле: алгъа-алгъа, акъыртын-акъыртын, дженъил-дженъил, сабыр-сабыр, тынч-тынч, къызыў-къызыў, къаты-къаты, рахат-рахат д.а.к.

7. Этимсёзлеўле: айта-айта, ойнай-ойнай, джылай-джылай, кюле-кюле, ишлей-ишлей, тохтай-тохтай, юйрене-юйрене д.б.

8. Этимсыфатла: алгъан-алгъан, айтхан-айтхан, баргъан-баргъан, берген-берген, келген-келген, джазгъан-джазгъан, этген-этген д.а.к.

9. Кесекчикле: хо-хо, болсун-болсун, огъай-огъай, бирда-бирда, эшта-эшта д.б.

10. Междометияла: ах-ах, ох-ох, эх-эх-эх, хай-хай-хай, медет-медет, дыдай-дыдай, тоба-тоба д.а.к.

11. Эниклеў сёзле: люў-люў, хам-хам, боркъ-боркъ, къакъ-къакъ, гюр-гюр, зыр-зыр, чыр-чыр, шуў-шуў д.б.

1-чи эскертиў. Къайтарыўну бир сёзю экинчисин ачыкълаб келе эсе, аллай къайтарыўну кесеклери (дефис салынмай) башха джазыладыла: Бу чайкъамдыны къой да, айран айран бер; лимонад къандырмайды – суў суў бер, марджа; Къунаджинден эсе, ийнек ийнек ал; Бу аба киби-гинъи ары тешиб, чебген чебген киймеймисе д.а.к.

2-чи эскертиў. Бир бирни, бир бири, бири бирисиз, бири бирине, кеси кесича, кеси бла кеси дегенча сёзтутушланы кесеклери башха джазыладыла.

§ 126

Экиленнъен сёзлени араларына дефис салынады:

1. Кесеклери магъана джаны бла бири бирине джууукъ (синоним) болгъан сёздеде: *айакъ-къашыкъ, арыб-талыб, джууукъ-тенъ, къурт-къумурсха, сансыз-санаусуз, сауут-саба, тынъы-тохтамы, тарт-соз, терк-гузаба, учсуз-къыйырсыз, хоншу-тийре, юсю-башы* д.а.к.

2. Кесеклени бирини магъанасы болмагъан сёздеде: *арам-къарам, анда-санда, кючден-бутдан, сабий-субий, къой-мой, ашыкъ-бушукъ, тели-мели* д.б.

3. Эки кесегини да магъаналары болмагъан сёздеде: *къара-къура, хылы-мылы, хышты-мышты, пара-чара, хана-сапа* д.а.к.

4. Биринчи кесеги эниклеу сёз болуб, экинчи кесеги уа анъа ушашдырылыб къуралгъан сёздеде: *тарх-турх, пырх-чырх, чырт-мырт, хан-хуп, къах-къух* д.б.

5. Кесеклерини магъаналары бир бирлерине къаршчы (антоним) джюрюген сёздеде: *акъ-къара, аман-иги, анда-мында, ары-бери, баш-айакъ, бюгюн-бюгече, джылы-сууукъ, ёрге-энишге, къыш-джай* д.а.к.

§ 127

Эки атдан къуралгъан энчи къош атла дефис бла джазыладыла: *Али-Мурат, Хаджи-Осман, Солтан-Хамит, Рамазан-Тагир, Хызыр-Илийас, Ботаиланы-Хабичлени, Дудаланы-Айсандырланы* д.а.к.

Эскертиу. Дефис бла джазылгъан джер-суу атлагъа да къара.

§ 128

Адамны энчи шартын кёргюзюб, эркетиб неда сый бериб айтылгъан ат къошагъы аны энчи атындан сора кел-

се, аллай ат кьошакъ гитче хариф бла дефис салыныб джазылады: *Токъмакъ-хаджи, Наны-хаджи, Къантай-хаджи, Абдуллах-шыйых, Чокуна-апенди, Дауут-апенди, Ильас-ака, Ачабай-амма, Солтан-паша, Мусса-пача, Алий-дэсаш, Джамал-ака, Чотча-кызы, Джамия-хан* д.б.

Эскертиу. Аллай ат кьошакъ энчи атны аллында келсе, гитче хариф бла башланыб, энчи джазылады: *абычар Хусей, апенди Хасан, дохтур Алий, кёрдемчи Апуу, сылаучу Мариям, тууарчы Маджит* д.а.к.

§ 129

Ач, ачы, ёлюм, кёз, къан, суу, чий дегенча сёзле кьошулуб, затны бетин, тюрсюнюн, халын бегирек ачыкълар неда кючлер умутда кьуралгъан экиленнъен сёзле дефис бла джазыладыла: *ач-къаранъы, ачы-кызыл, ачы-кызыу, ёлюм-къара, кёз-къарангы, къан-багъа, суу-азбар, суу-сурат, суу-салам, суу-уста, чий-алтын, чий-дэсарты, чий-тели* д.а.к.

Эскертиу. Быллай сёзле кеслерини тюз магъаналарында келселе, сёзтутушну бирси кесеклеринден башха джазыладыла: *ач адам, ачы ёлюм, ачы татыу, ачыкъдан тели, кёз аллында, кёз кёре, кёз тийиу, къан бериу, къан дерт, суу ырхы, суу кийим, чий гырджын, чий ханс* д.а.к.

§ 130

Бир тамырны тюрлю-тюрлю формаларындан кьуралгъан кьош сёзлеуле бу кёзюуледе дефис бла джазыладыла:

1) айтымда болумну кьуллугъунда келсе: *Ала бетден-бетге тюбешидиле. Бери дэсер-дэсерден* къонакъла келеди-ле. *Биз бир-бирде тоб ойнайбыз. Дэсел бекден-бек урады. Ол кёбден-кёб сёлеше башлагъанды;*

2) айтымда хапарчыны къурамында келсе: *Аланы тубешириклери бетден-бетгеди. Ала джсер-джсердендиле.*

§ 131

Кеси деген алмаш бла къуралгъан къайтарыб бетлеучю алмашла бир бири ызларындан келселе, дефис бла джазыладыла: *кеси-кесиме, кеси-кесинъе, кеси-кесине, кеси-кесигизге, кеси-кесибизге.*

Эскертиѳ. *Кеси* деген сѳзге бетни джалгъаѳу къошулуб келсе неда эки алмашны арасына **бла** деген байлам тюше, ала башха джазыладыла: *кесим кесиме, кесинъ кесинъе, кесигиз кесигизге, кеслери кеслерине; кесим бла кесим, кесинъ бла кесинъ* д.б.

§ 132

Затны бир бетин, бир тюрсюнюн кѳргюзтген эки торлю сыфатдан къуралгъан къош сыфатны кесеклери дефис бла джазыладыла: *акъсылдым-сары, акъ-чубар, джылтыраѳукъ-акъ, къызыл-къолан, къара-мор, кѳк-ала, мутхуз-акъ, онъан-джашил, учхун-акъ* д.а.к.

§ 133

Тукъум ат болгъан къош сѳз экиден аслам сѳзден къуралса, аны кесеклерини араларында дефис салынады: *ит-тили-чапыракъ (хансны аты), марал-чѳб-башы (хансны аты), эбзе-ит-бурун (терекни аты), джаѳу-орун-къалакъ, тешикли-джан-сюек-къалакъ (эт юлюшлени атлары), айры-чѳб-баш (хансны аты)* д.б.

§ 134

Къаѳумлагъан магъанада джюрюген эки алмашны ара-

сын­да де­фис салы­нады: *мен-сен, ол-бу, бу-ол, биз-сиз, ала-была, бизни-сизни* д.а.к.

§ 135

Айырма дараджаны кѳурагъан кѳош сыфатны кесеклери дефис бла джазыладыла: *апба-акъ, чыммакъ-акъ, тепбе-теңъ, теп-теңъ, тюп-тюз, тюпбе-тюз, бопба-бош, боп-бош, джеп-дженъил, джепбе-дженъил, къапба-къара, къап-къара, джапба-джашил, джап-джашил, джыпба-джылы, кыпба-кызыл, кып-кызыл, сапба-сары, сап-сары* д.б.

Эскертиѳ. **Чыммакъ** деген кѳош сыфатны кесеклери бирге джазыладыла.

§ 136

-**Лы/-ли** аффиксли сыфатладан кѳуралгъан кѳош сыфатны кесеклери дефис бла джазыладыла: *айазлы-джелли, чийли-бишли, къарлы-бузлу, санлы-суюекли, капекли-шайлы, ташлы-агъачлы* д.а.к.

§ 137

Боллукъ замандагъы этимсыфатны разычы эмда огъайлаѳчу формалары, кѳуллукъну халын бере, бир бири ызларындан келселе, аланы араларына дефис салынады: *айтыр-айтмаз, алыр-алмаз, берир-бермез, джетер-джетмез, джутар-джутмаз, келир-келмез, чыгъар-чыкъмаз* д.б.

§ 138

Эки кере къайтарылгъан бу къаѳум сѳзле дефис бла джазыладыла:

а) затны халын кючлеген сыфатла: *къарыѳсуз-къарыѳсуз*

(бек къарыўсуз деген магъанада), *исси-исси* (бек *исси* деген магъанада), *къызыл-къызыл* (бек *неда кёб къызыл* деген магъанада) д.а.к.;

б) тохтаўсуз этилген къуллукъну кёргюзтген этимле: *ишлеб-ишлеб турургъа; эртденли джылайса-джылайса; бу узун джолну бараса-бараса* д.б.;

в) бир кёзюўге дери этилген къуллукъну кёргюзтген этимле: *олтурдула-олтурдула да, юйлерине кетдиле; сакъ-ладыкъ-сакъладыкъ да, чачылдыкъ; ордукъ-ордукъ да, бошадыкъ* д.а.к.;

г) неге болса да къаршчылаб келген соруў алмашла бла сёзлеўле: *ким-ким, ол а алай этмезге керек эди; къайда-къайда, анда ўа джел джожъду; неге-неге десенъ да, мын-нья ўа сёз табхан къыйынды* д.б.;

д) кесини магъанасын артыкъ чертиб келген сёзлеўле: *ашай-ашай, бара-бара, кючден-кючден, сабыр-сабыр, къызыў-къызыў, джылы-джылы, исси-исси, ишлей-ишлей, кюле-кюле, ойнай-ойнай* д.а.к.

§ 139

Тарых бла джазылгъан санаўлагъа болуш джалгъаўла къошулсала, эки арагъа дефис салынады (тарых бла джазылгъан санаўлада дефисни салыныўуна 81-чи, 82-чи, 86-чи, 91-чи, 92-чи, 94-чю параграфлагъа да къара): *100-ге, 100-чюге, 60-дан, 60-чы, 2-шер, 10-чу, 9-чусу, 3-сю* д.а.к.

§ 140

Джуўукълашдыргъан санаўла дефис бла джазыладыла: *бир-эки, бир-эки-юч, юч-тёрт, беш-алты, тогъуз-он, он-онбеш, 3-4, 5-6, 9-10* д.б.

§ 141

Эниклеў сёзле бла кьош междометияла дефис бла джазыладыла: *ах-ох, люў-люў, мур-мур, гыр-гыр, хур-хур, шуў-шуў, зыр-зыр, чыр-чыр; дыдай-дыдай, о-ха-хай, хай-хай-хай, ах-ах-ах, ох-ох-ох* д.а.к.

§ 142

Созулуб айтылгъан бир таўушлу эниклеў сёзле бла междометияла дефис бла джазыладыла: *а-а-а, о-о-о, р-р-р, э-э-э, у-у-у, з-з-з, с-с-с* д.б.

Эскертиў. Таўушну созулуб айтылгъанын билдирир ючюн, бир хариф юч кереден кёб джазылмайды.

§ 143

Междометияла бла эниклеў сёзлени ахырларында созулуб айтылгъан таўушларыны араларына дефис салынады: *гюр-р-р, дуў-ў-ў, зыр-р-р, быз-з-з, оў-ў-ў, ай-й-й* д.а.к.

§ 144

Тыш тилледен джазманы юсю бла калька халда алынган кьош сёздеде, кьош терминледе дефис салынады: *физика-математика (факультет), инъилиз-орус (сёзлюк), илму-тинтиў (институт), джамагъат-политика (ишле), юй-турмуш (болум), илму-практика (ишле)* д.б.

§ 145

Тыш тилледен транскрипция халда кирген сёзлени дефислери да сакъланады: *а-капелла, альма-матер, перпетум-мобил, си-бемоль, Муслим аль-Ашари аль-Куфи, Мухи ад-Дин, Нотр-Дам де Пари, Карл-Маркс-штадт, Алма-Ата, Йошкар-Ола, Баден-Баден* д.а.к.

Джер-суу эмда кърал-административ атланы джазылыулары

§ 146

Эки неда талай сѣзден къралгъан кьош джер-суу атны айтылгъанда бир басымы бар эсе, ол бир сѣз белгиге саналады эмда аны кесеклери бирге джазыладыла: *Бийчесын* (бийче+сын), *Бѣрюсюн* (бѣрю+сюн), *Элтаркъач* (эл+тар+къач), *Джассыагъач* (джассы-агъач), *Иссисуу* (исси+суу), *Акъсуу* (акъ+суу), *Джылысуу* (джылы+суу), *Сарытюз* (сары+тюз), *Къартджурт* (къарт+джурт), *Ташкѣпюр* (таш+кѣпюр) д.а.к.

§ 147

Эки сѣзден къралгъан джер-суу атланы кесеклерини басымлары эмда магъаналары сакълана эселе, экиси да уллу хариф бла башха-башха джазыладыла: *Уллу Къарачай* (джер), *Огъары Малкъар* (джер), *Тѣбен Эл* (тийре), *Джѣгетей Айагъы* (шахар), *Гитче Къарачай* (район), *Тѣбен Мара* (эл), *Огъары Теберди* (эл), *Къызыл Къарачай* (эл), *Латин Америка* д.б.

§ 148

Джер-суу атланы *тау*, *сырт*, *ѣзен*, *суу*, *эл*, *шахар*, *айрымкан*, *тенъиз*, *дорбун*, *тала*, *къала*, *къол*, *къабакъ*, *къулакъ*, *чегет* дегенча айгъакълаучу сѣзлеринден къалгъаны уллу хариф бла джазылады: *Басхан ѣзен*, *Къарачай ѣзен*, *Учкулан эл*, *Мамийа къала*, *Теберди суу*, *Лаба суу*, *Казбек тау*, *Бѣрюсюн таи*, *Джылкъычы-Кетген къайа*, *Гум ѣзен*, *Нальчик шахар*, *Джѣгетей эл*, *Каспий тенъиз*, *Гошайах сырты*, *Учхул тары*, *Джагъанас чегет*, *Махар гара*, *Мырзабек ачы*, *Джагъа орам*, *Ленин атлы орам* д.а.к.

Айгъакълаўчу сёз кьошулмай, кеслери кьыллы джюрю-меген джер-суў атланы хар кесеги да (тюз магъаналарында келселе да) уллу хариф бла джазылады: *Минъи Таў, Къарачай Къобан, Къадаў Таш, Чегет Эл, Хаджай Къабакъ, Къара Кёл, Ташлы Сырт, Кадет Дорбун, Нарт Хунала, Суўаб Къош, Къырым Къол* д.а.к.

Эскертиў. *Тенъиз, джулдуз* деген сёзле тенъизлени, джулдузланы атларында хар заманда да гитче бла джазыладыла: *Арал тенъиз, Къара тенъиз, Хазар тенъиз, Чолпан джулдуз, Эгиз джулдуз* д.б.

Джер-суў атлада *таў, сырт, суў, дорбун, тала, къала, къол* дегенча сёзле айгъакълаўчу кьуллукъда келмей, башха затны атын белгилеселе, кьош атны кесеклерини араларына дефис салыныб, хар сёзю да уллу хариф бла джазылады: *Хушто-Сырт (эл), Къызыл-Къала (эл), Ташлы-Тала (эл), Къаранч-Къол (эл), Минъи-Таў (журнал), Суў-Джагъа (орам), Къош-Дорбун (джайлыкъ), Къамиш-Къулакъ (тийре), «Темир-Тюз» (колхоз), «Барс-Эл» (организ.), Чабакълы-Къара-Суў (дорбун)* д.а.к.

Айгъакълаўчу сёзлери болмай кьуралгъан кьош джер-суў атланы хар сёзю да уллу хариф бла (араларына да дефис салына) джазылады: *Байтал-Чапхан, Буў-Ёлген, Гум-Башы, Атабий-Чюй-Ургъан, Тёбен-Арба-Джол-Башы, Семен-Башы, Ёзен-Баў, Тонъуз-Орун-Башы, Эки-Суў-Арасы, Къобан-Ары-Джаны, Таў-Арты* д.б.

Суратлаў халда айтылгъан джер-суў атланы биринчи сёзю неда суратлаб айтылгъан сёзю уллу хариф бла джазылады: *Эски эл (Джэгетей), Джанъы эл (Джанъы Джэгетей), Эски стаўат (Аксаўут тийреси), Джандет топуракъ (Кяба тийреси), Шам Теберди (Огъары Теберди), Эски Къарачай (Къартджурт, Хурзук, Учкулан), Эски Джурт (Архыз тийреси)* д.а.к.

Эскертиў. Джер-суў эмда кърал атланы чам, накъырда атлары неда официал халда джюрюмеген экинчи атлары да бу башында берилген джорукъ бла джазыладыла: *Эресей (Россия Федерация), Совет кърал (СССР), Тюрк (Тюрк Республика), Америка (АБШ), Азатлыкъ айрымкан (Куба), Мыхал (Къызыл Покун), Чалманла неда Къобустала (Джанъы Джэгетей), Пашинка (Черкесск), Къобан (Къарачай Къобан), Къадаў Таш (Къарачайны Къадаў Ташы), Къобанны Ташы (Къобанны Къадаў Ташы)* д.а.к.

Джулдузланы, аламланы энчи атлары да джер-суў атланы джазылыў джорукъларыча джюрюйдюле: *Галактика, Ай, Кюн, Джер, Къой Джол, Кериўан-Къыргъан, Чолпан джулдуз, Темиркъазакъ, Джетегейли, Бойунсхала, Сары-Айгъыр бла Тору-Айгъыр, Илкер джулдуз, Сюрюучю джулдуз, Ёзденлени Альберт атлы джулдуз* д.б.

Эскертиў. Джулдузланы энчи атлары болуб келмеген заманда *джер, кюн, ай, учхан джулдуз, къуйрукълу джулдуз, эртден джулдуз, ашхам джулдуз* дегенча сёзле гитче хариф бла джазыладыла.

§ 154

Къралланы атларында, РФ-ни республикаларыны атларында сёзлени бютеу барысы да уллу харифле бла джазыладыла: *Россия Федерация, Тюрк Республика, Американы Бирлеишен Штатлары, Француз Республика, Къарачай-Черкес Республика, Къабарты-Малкъар Республика, Татарстан Республика, Къалмуь Республика* д.а.к.

1-чи эскертиу. Бир къауум къралланы атларыны ол-бу сёзлери гитче бла джазылыргъа да боладыла: *Сауда Араб деген патчахлыкь, Люксембург деген Уллу герцоглукь* д.б.

2-чи эскертиу. Къралланы, республикаланы официал халда джюрюмеген атлары да уллу хариф бла джазыладыла: *Эрсей, Къарачай-Черкес, Къабарты-Малкъар, Бирлеишен патчахлыкь (Великобритания), Бирлеишен штатла (США)* д.б.

3-чю эскертиу. Кърал, республика атла айтымны бирча членлери болуб келген заманларында, аланы кърал, республика дегенча сёзлери айгъакълаучу къуллукъну толтурадыла эмда гитче хариф бла джазыладыла, сёз ючюн: *Къарачай-Черкес, Къабарты-Малкъар, Дагъыстан эмда Татар республикала...*

§ 155

Джергили эмда административ къуралыулары атларында айгъакълаучу къуллукъда джюрюген *край, область, район* дегенча сёзле гитче хариф бла джазыладыла: *Ставрополь край, Краснодар край, Тау-Алтай автоном область, Чууут автоном область, Уруп район, Эльбрус район* д.а.к.

§ 156

Дунийаны джанлары джерлени, къралланы эмда административ къуралыулары атларында келселе неда аланы

орунларында джюрюселе, уллу хариф бла джазыладыла: *Гъарбны экономикасы, Шаркъны халкълары, Къыйыр Шимал, Кюн Батыш, Кюн Чыгыш, Магъриб, Шимал Кавказ, Къыбыла Россия* д.б.

Эскертиў: Дунийаны жанлары кеслерини тюз магъаналарында келселе, гитче хариф бла джазыладыла: *гъарб, шимал, къыбыла, кюн чыкъкъан, кюн батхан, магъриб, шимал-гъарб таба, къыбыла-магъриб джаны* д.а.к.

Къысхартылгъан сёзлени эмда графика къысхартыўланы джазылыўлары

Къарачай джазма тилде къысхартыўланы джазылыўлары орфографияны шарт (адет) джоругъуна бойсунубдула. Тыш тилледен кирген къысхартыўла бойсунуў неда транслитерация джорукъла бла джюрюйдюле. Болса да, къысхартыўла артагъысында тилни башха сёзлерича джюрюйдюле – сёзню тамалы морфология джорукъ бла, анъа къошулгъан аффикслери да таўуш джорукъ бла джазыладыла.

§ 157

Эки неда талай сёзден къуралгъан къысхартылгъан сёзлени кесеклери бирге джазыладыла: *колхоз, совхоз, рабочком, профком, компартия* д.а.к.

§ 158

Учрежденияла бла организацияланы эки неда талай сёзден къуралгъан атлары толусу бла джазылгъан заманларында уллу хариф бла джазыла эселе, къысхартылгъан сёз-

леде да уллу хариф бла джазылыб башланадыла: *Госкомпечатъ, Учпедиздат, Профиздат, Роснефть, Башнефть* д.б.

§ 159

Харифлени атлары бла окъулган аббревиатурала уллу харифле бла джазыладыла: *РФ (Россия Федерация), КъФО (Къыбыла федерал округ), КъЧР (Къарачай-Черкес Республика), КъМР (Къабарты-Малкъар Республика), СТФ (сют-товар ферма), БФМ (бирлешген фермер мюлк), КъМОС (Къарачай-малкъар-орус сёзлюк), СК (спорт-клуб), КъМКъУ (Къабарты-Малкъар кърал университет), ГТКъЧИ (Гуманитар тинтиўлени къарачай-черкес институту)* д.а.к.

Эскертиў. Тыш тилледен транслитерация халда кирген къысхартыўла бла аббревиатурала чыкъкъан джерлериндеча джазыладыла: *вуз (высшее учебное заведение), роно (районный отдел народного образования), ФСБ (Федеральная служба безопасности), МВД (Министерство внутренних дел), Би-би-си (инъилиз радиостанция), Си-би-эс (американ радиотелекомпания)* д.б.

§ 160

Къысхартылган сёз бла аббревиатурадан къуралган сёзню кесеклери бирге джазыладыла: *КъарИИИ (Къарачай илму-излем институт), ЮзССР (Юзбек Совет Социалист Республика), ТюркмССР (Тюркмен Совет Социалист Республика)* д.а.к.

§ 161

Аббревиатурага къошулган аффиксле дефис бла джазыладыла: *РФ-ге, КъЧР-ден, КъМР-ники* д.б.

Эскертиү. Аббревиатурагъа аффикс къошулгъан төресинде, аббревиатура къуралмагъан сёзча джуройдю да, аффикс да, аны ахыр харифине кёре, таууш джорукъ бла джазылады: *РФ-ге* (эРЭФ -ге), *СК-дан* (эСКа-дан), *КъМР-сиз* (КъаэМэР-сиз), *МВД-ге* (эМВЭДэ-ге), *КъЧР-тин* (КъаЧээР-тин) д.а.к.

§ 162

Графика (хариф) къысхартыула ачыкъ харифге бошалмайдыла эмда энчи атладан къалгъаны гитче хариф бла джазыладыла: *акад.* (академик), *проф.* (профессор), *доц.* (доцент), *Карачаевск ш.* (шахар), *С.-Петербургу*, *Кр. Вос-ток*, *Къулийлени Къ.*, *Къочхарланы Къ.*, *Алийлени У.Б.* д.а.к.

1-чи эскертиү. Эки неда талай сёзден къуралгъан графика къысхартыулада хар харифден сора точка салынады: *д.б.* (дагъыда башхала), *д.а.к.* (дагъыда аны кибик, дагъыда аннга кёре), *кв.м.* (квадрат метр), *бу дж.с.д.* (бу джыл санауа дери), *бу дж.с.* (бу джыл санауда), *х.д.* (хиджрагъа дери), *х.с.* (хиджрадан сора), *т.къ.* (тунакы къысыкъ), *з.къ.* (зынъырдауукъ къысыкъ), *башл. б.* (башлауучу болуш), *тизг.с.* (тизгинчи санау), *т.и.д.* (тарих илмуланы доктору), *ф.и.к.* (филология илмуланы кандидаты), *т.и.къ.* (тамада илму къулдукъчу) д.б.

2-чи эскертиү. Эки бирча къысыгъы болгъан сёзню биринчисинден сора къысхартадыла: *грам. халат* (грамматика халат), *аф.* (аффикс), *аг. тил.* (агглютинатив тилле), *Невин. ш.* (Невинномысск шахар) д.а.к.

3-чю эскертиү. Эки неда талай башха тюрлю къысыкъ бир джерде тюбесе, сёз артдагъы къысыкъдан сора къысхартылады: *малкъ. д.* (малкъар диалект), *къар.-малкъ. тил* (къарачай-малкъар тил), *Тырн. ш.* (Тырныаууз шахар) д.б.

Ачханы, аўурлукъну, узунлукъну, заманны эмда башха ёлчемлени кёргюзтген графика къысхартыўлада точка са-лынмайды: 5 кь (кычырым), 4 э (эли), 3 мм (миллиметр), 8 м (метр), 11 км (километр), 200 га (гектар), 3 г (грамм), 5 л (литр), 100 кг (килограмм), 7 ц (центнер), 2 т (тонна), 14Р (рейтген), 35МВт (мегаватт) д.а.к.

Джорукъкъабойсунмайдыла. Точкабладжазылыўлары адет болуб бошагъан графика къысхартыўла точкалары бла джазыладыла: ё. (ёмюр), ёё. (ёмюрле), дж. (джыл), дждж. (джылла), б. (бет), бб. (бетле), дагъыда млн. (миллион), млрд. (миллиард), трлн. (триллион), сот. (сотух) д.б.

Эскертиў. Джуўукълашдыргъан санаўла бла берилген ёлчемлени къысхартылыўлары къатланмай джазылады: 2-3 ё., 3-4 дж., 13-14 б., 1-2 кь, 2-3 э, 3-4 с, 7-8 мх, 5-6 т, 9-10 м, 4-5 г, 3-4 кг д.а.к.

Юлгюле. Бир къаўум къарачай-малкъар ёлчемлени къысхартылыў юлгюлери: такъыйкъа – такъ., минут – мин., сагъат – с, джыл – дж., ёмюр – ё., атлам – а, эли – э, кычырым – кь, къарыш – къш, къары – кър, къулач – къч, капек – кап., шай – ш, апас – ап., тюмен – тм, бет – б., чапыракъ – ч, басма чапыракъ – басм.ч., батман – бм, мысхал – мх д.а.к.

Тыш тилледен кирген сёзлени джазылыўлары

Къарачай тилни таўуш эмда сёз къураў энчиликлерине келишген, келишиб бошагъан эмда магъаналары бла таўуш къурамларын артыкъ тюрлендирмегенлей келишеллик тыш

тилли сёзле бойсунуў джорукъ бла джазыладыла: *абычар, абдез, ахырат, агурча, бараза, дохтур (медицинада), капек, кампет, къафыр, къобуста, джаркой, шайнек, школ, сажна, ийман, майдал, зийна, фахму, халыўа, пай, петекен, магъадан, мукъладис, сайт, сернек, сандалла, эмир* д.б.

§ 165

Тыш тилледен кирген сёзле, къарачай тилни энчи хазнасыны тамырларыча эмда къуралмагъан сёзлерича, морфология джорукъкъа бойсунуб джюрюйдюле, алагъа къошулукъ аффиксле ўа фонетика джорукъкъа кёре тагъыладыла: *абдез-им, абычар-ла, стол-гъа, стакан-нъа, намаз-лыкъ, депутат-лыкъ, студент-ге, файда-лы; клуб – клубха, сад – садха, ток – тогу, станок – станогу, стоп – стобу – стопха, ящик – яциги* д.а.к.

§ 166

Тыш тилледен кирген сёзлени **-ие** бла бошалгъан ахырлары баш болушда алайлай джазыладыла, башха болушланы, бетлени, кёблюк санны аффикслери неда ат къурагъан, сёз тюрлендирген аффиксле къошулукъ болсала, аны орнуна **-ия** джазылады: *расписание – расписанияны, расписаниягъа, расписанияда, расписаниядан, расписанияла; управление – управлениясы, управлениягъыз, управлениясыз, управлениячы, управлениялы, управлениялыкъ, управлениялай* д.а.к.

§ 167

Тыш тилледен транслитерация халда кирген сыфатланы кеси тилинде сыфат къурагъан эмда грамматика родну кёргюзген джалгъаўлары джазылмайдыла: *техника прогресс* (техни-

ческий прогресс), *коммунист партия* (коммунистическая партия), *оператив бёлом* (оперативный отдел), *федерал органла* (федеральные органы), *федерал законла* (федеральные законы), *федерал программа* (федеральная программа) д.а.к.

Джорукъкъа бойсунмайдыла. *Генеральный, заочный, духовой* д.а.к.

Эскертиү. Орус тилден кирген сёздеде грамматика родну кёргюзген джалгъаулары эркиши родда джазыладыла: *запятой* (запятая), *туфлий* (туфля), *рядовой* (рядовая), *заведующий* (заведующая), *докладной* (докладная), *нулевой* (нулевая, нулевое), *сотовый* (сотовая, сотовое), *целевой* (целевая, целевое) д.а.к.

§ 168

Башха миллетли адамланы атлары, тукъумлары, башха тилли суратлау чыгъармаланы персонажларыны атлары, товар маркала, фирмаланы официал халда джюрюген атлары транскрипция джорукъ бла джазыладыла: *Сидоров Дмитрий Анатольевич, Ким Чен Ир, Маргарет Тэтчер, Йохан Руниус, Давид Гурамишвили, Сайат-Нова, Изеддин Гасаноглы, Абу Али ибн Сина, Филипп фон Цезен; Дон Педро, Борачио, Вустер, Садко, Шрек, Маугли; Майкрософт, «Кодак», «Сони», «Мерседес»* д.б.

Эскертиү. Къарачай-малкъар халкъны кесини тукъумларындан башха тукъумлагъа *-лары//-лери, -ланы//-лени* деген тукъум джалгъаула эмда аганы, тукъумну кёргюзген *улу* деген сёз къошулмайдыла.

§ 169

Тыш тилледен кирген сёзлени дараджаларына джетиб бошамагъан варваризмле сайлау джорукъ бла джазыладыла.

Асыўлусу

интернет
уйикент
окей
олиф (джаў)
майдал
фарыз
зикир
тараўух (намаз)

Варианты

Интернет
уик-энд
о'кэй
олифа (джаў)
медаль
фарз
зикр
тарауих (намаз)

§ 170

Тыш тилледен транслитерация неда транскрипция халда кирген сёзле кеслерини чыкыкыан тиллериндеги таўуш тюрсюнлерине не къадар джуўуукъ болурлай джазыладыла: *автор, автомобиль, бетон, бюро, вагон, врач, доктор (илмуда), комбайн, кино, медицина, меню, термос, расписание, пулемёт, почта, сочинение, Ар-Рашид ибн Фадлан, Жанна д'Арк, Эдуард III, Черинъ-Кросс, Жан де Лафонтен, Никола Буало-Депрео* д.б.

Уллу харифни джазмада джюрютюлюю

§ 171

Текстни, айтымны биринчи сёзлери уллу харифден джазылыб башланадыла: ... *Джылы. Джай келгенди. Биз аннъа къаллай бир къуўандыкъ! Сиз а джайны сюемисиз?* д.а.к.

Эскертиў. Текст назму халда тизилсе, хар тизгин да уллу харифден джазылыргъа болады:

*Сен кёкге джете мийиксе
Ууакъ таўланы ичинде.*

*Мийала кибик джылтырай
Къанъа бузларынъ юсюнде.*

§ 172

Аллындагъы айтымны ахырында салыннъан точкадан, юч точкадан, соруу эмда кётюртюу белгиледен сора джанъы айтым уллу харифден джазылыб башланады.

Эскертиу. Юч точкадан сора айтым бошалмай эсе, текст андан ары гитче хариф бла джазылады: *Солтанны аджири... сёз ючюн дегенде, чарслада ёмюрю да биринчи орунланы алыб тургъанды* (былайда юч точка кириш сёзню аллындагъы запятойун да джутуб къойады) д.б.

§ 173

Айланыууна неда междометияны ызларындан кётюртюучю белги салынса, аны ызындан уллу хариф бла джазылыб башланады: *Джаш! Бу хунаны сенми къалагъанса былай?; Машалла! Бек ашхы мекям ишлегенсе.*

Эскертиу. Айтымны ичинде келген междометиядан сора кётюртюучю белги салынса, аны ызындан келген текст гитче хариф бла джазылады: *Ол сылыккъа, эшта! ахырсы джамагъат бир ирийат берди. Бу иги мекъамны, ий марджа! былай нечик зыраф этиб турасыз.*

§ 174

Туура сёз уллу харифден джазылыб башланады: *Тамада, алгъыш аякъны къолуна алыб, алгъышын башлады: «Ишге юренсин къоллары, халкъ бла болсун джоллары...»; Къарт атам меннге: «Иги джаш, заманынъы бошуна джойма!»* - деб, кёб кере урушханды д.а.к.

Цитата айтымны аллындан башланлык болса, уллу хариф бла джазылыб башланады: *Ол бир эски китабны ачды да, тышындан окъуб башлады: «Тарих документледе къарачай-малкъар халкъны буруннуу бабалары «таў-эр» деген ат бла айтыладыла»;* Саў ёмюрню мындан алгъа Чокуна-апенди былай джазгъанды: *«Тилсиз миллет джожокъ болур!»* д.б.

1-чи эскертиў. Цитата айтымны аллындан башланмаса (юч точкадан сора башланса), гитче хариф бла джазылады: *Токъмакъ улу артдагъы илму ишинде былай джазады: «... ана тилге артыкъ эс бёлюнюрге, аны кърал эмда джамагъат ишледе толу хайырландырыргъа керекбиз».*

2-чи эскертиў. Аллындан башланмагъан цитата къош айтымда авторну кесини тексти бла байламлы болуб келсе, гитче хариф бла джазылыб башланады: *Къарча улу тин хазнабызны юсюнден кесини ойумун айта, ол «миллетни тюненесиди, бюгюнюдю, тамбласыды»* деб джазады.

3-чю эскертиў. Цитата авторну сёзлерини аллында келсе, айтымны аллындан башланмагъан төресинде да уллу харифден джазылыб башланады: *«... Иги сёз отда кюймез, иги сёзге багъа джетмез», -* деб джазгъанды Мечилени Кязим.

Толу эм къысхартылыб джазылгъан энчи атла (адамланы тукъумлары, атлары, аталарыны атлары, чам атлары, псевдонимлери, динде, мифологияда, суратлаў чыгъармалада энчи атла) уллу хариф бла джазылыб башланадыла: *Аллах, Мухаммат файгъамбар, Иисус Христос, Будда, Ансаты, Байчы, Аймуш, Дебет, Ёрюзбек, Бабахан, Мордамбаллары, Къарча, Басийат, Кърымшаўхалланы Пача-*

ны джашы Ислам, Чокуна-апенди (Акъбайланы Исмайыл), Мечилени К.Б., Билодж (Джанибеклени Бильал) д.а.к.

1-чи эскертиѳ. Дефис бла джазылгъан къош тукъумланы хар сѣзю да уллу хариф бла джазылыб башланады: *Боташланы-Хабичлени, Дудаланы-Айсандырланы, Дудаланы-Къазийлени, Салтыков-Щедрин, Мамин-Сибиряк* д.б.

2-чи эскертиѳ. Стилистика магъана берилген тѳресинде *Джурт, Ата Джурт, Адам, Ана, Джан* дегенча сѣзле уллу хариф бла джазылыргъа боладыла.

§ 177

Энчи атладан къуралгъан сыфатла уллу хариф бла джазыладыла: *Апсатыны джыры, Аппийни эшеги, Граўну апасы, Граўну атказы, Докканы сайлаўу, Къазанны къуругъу, Ходжаны сылтаўу, Ходжаны къабчыгъы* д.а.к.

§ 178

Ётген заманланы тарих магъанасы болгъан чакъларыны атлары, къазаўатланы, къалабалыкъланы, джамагъат-политика ишлени, байрамланы атлары уллу хариф бла джазыладыла: *Буруннъу Мисир, Буруннъу Рим, Уллу кѳчгюнчюлюк, Экинчи эмина, Хасаўка уруш, Уллу Ата джурт къазаўат, Хорламны кюню, Къурман Байрам, Ораза, Басманы кюню, Алтын ёмюр, Париж коммуна, Апрель конференция, Ноябрьны 2-си – Кѳчгюнчюлюкню кюню, Къарачайны Къайтхан кюню, Къарачай-малкъар халкъны 1-чи съезди* д.б.

§ 179

Кърал организацияла бла учреждениеланы эмда бек магъаналы халкъла арасы организацияланы атларыны хар

сёзю да (кьуллукъчу сёзле бла *партия* деген сёзден кьал-
гъанлары) уллу хариф бла джазылады: *Кърал Дума, Россия*
Федерацияны Баш Сюдю, Къызыл Къач бла Къызыл Джары-
майны Обществу, Мамырлыкъны Бютеудунийа Кенъеши,
Бирикген Миллетлени Организациясы, Къоркьуусулукъну
Кенъеши д.а.к.

1-чи эскертиў. Быллай атла, аланы кьурамларыны ке-
секлери энчи ат неда айгъакълаўчу сёз болуб келгенине
кёре, эки тюрлю джазылыргъа боладыла: *Россия Федера-*
цияны Аскер Кючлери (энчи ат) – Германияны аскер кюч-
лери (айгъакълаўчу кьуллукъ); Россия Федерацияны Аскер-
Хаўа Флоту – Францияны аскер-хаўа флоту, КъЧР-ни
Парламенти – джергили парламентле д.б.

2-чи эскертиў. Тыш къраллы джамагъат эмда кърал
организацияланы, учрежденияланы, партияланы, сайлаў
органланы атларыны биринчи сёзлери уллу харифден
джазылыб башланадыла: *Профсоюзланы бютеудунийа*
федерациясы, Журналистлени халкъла арасы ассоциа-
циясы, Латвияны баш сюдю, Польшаны сейми, Индияны
миллет конърессини партиясы, Тюрк социал-демократ
партия, Къарачай-малкъар джаиш тёлюню бютеудунийа
тёреси д.б.

§ 180

Окьуў, илму эмда культура учрежденияланы, джергили
кърал эмда муниципал органланы, предприятияланы, за-
водланы, фирмаланы атларыны биринчи сёзлери уллу ха-
риф бла джазыладыла: *Кърал тарих музей, КъЧР-ни Бай-*
рамукъланы Халимат атлы миллет библиотекасы, КъМР-
ни спорт министерствосу, Басхан муниципал округ, Уруп
муниципал район д.а.к.

§ 181

Кърал законланы, магъаналы документлени, эскерт-мелени, искусство чыгъармаланы атлары уллу хариф бла джазылады: *Кърал бюджет, КъЧР-ни Конституциясы, Кёчгюнчюлюкню мемориалы, Къарчаны кешенеси, Бетховенни Тогъузунчу симфониясы, Къарачайны Къадау Ташы, Джёгетей муниципал къуралышны Уставы* д.б.

§ 182

Орденлени, майдалланы, хурмет белгилени, саугъаланы атларында сёзлерини, кавычкаладагъы текстлерини айгъакълаучу сёзлеринден къалгъанлары уллу хариф бла джазылады: *Ленини ордени, Къызыл Байракъны ордени, «Ётгюрлюк ючюи» майдал, «Аналыкъ махтауу» I дараджалы ордени, Мечилени Кязимни майдалы, Къулийлени Къайсын атлы премия, «Халкъ окъууу айырмасы» деген белги, Хурмет грамота, кёчюучю Къызыл байракъ* д.а.к.

§ 183

Эм мийик кърал къуллукъла бла сыйлы атла уллу хариф бла джазыладыла: *Россия Федерацияны Президенти, РФ-ни Правительствосуну Председатели, КъЧР-ни Президенти, РФ-ни Генеральный Прокурору, КъМР-ни Баш Сюдюню Председатели, КъЧР-ни Халкъ Джыйылыууну Председатели, Совет Союзу Джигити, Россияны Джигити* д.б.

Эскертнү. Башха къуллукъла бла сыйлы атла, титулла гитче хариф бла джазыладыла: *РФ-ни окъуу бла илмуну министри, авиацияны маршалы, Россияны махтаулу артисти, КъЧР-ни халкъ поэти, премияны лауреаты; кардинал, муфтий, митрополит, Японияны императору, Францияны*

президенти, БМО-ну генеральный секретары, Индияны премьер-министри д.а.к.

§ 184

Басма органланы, литература чыгъармаланы кавычкалада джазылган атларыны биринчи сёзлери уллу хариф бла джазыладыла: *«Къара кюбюр» роман, «Эки ана» повесть, «Хасаўка уруш» деген сурат, «Заман» газет, «Минъи-Таў» журнал, «Таўлу джашаў» газет, «Къарча» оперетта, «Орайда» джыр д.б.*

1-чи эскертиў. Бир къаўум дин китабланы атлары кавычкалада келмеселе да уллу хариф бла джазыладыла: *Инджил, Забур, Таўрат, Къуран, Четъи-Минъи, Часослов* (алай а забурдача, къурандача, инджилдеча).

2-чи эскертиў. «Джазгъанларыны джыйымы» дегенча китаб атла кавычкалагъа алынмайдыла эмда атны биринчи сёзю уллу хариф бла джазылады: *Бу кюнледе Байрамукъланы Халиматны Джазгъанларыны джыйымы басмадан уллу тираж бла чыкъды. Къулийлени Къайсынны Джазгъанларыны толу джыйымын не замандан бери излеб кюрешеме д.а.к.*

§ 185

Официал билдириўледе, кесаматлада, келишиўледе эмда башха документледе шарт халда джюрюген атла уллу хариф бла джазыладыла: *Автор, Басмалаўчу* – автор кесаматда; *Даўчу, Джууабчы* – сюд-тёре къагъытлада, *Ишчи, Иш бериўчю* – иш кесаматда, *Сатыўчу, Алыўчу* – сатыў-алыў кесаматда д.б.

Суратлаў литературада, интернет текстледе сёзге артыкъ магъана берилгенин кёргюзюр умутда аны биринчи харифин уллу бла джазыўчандыла, амма, сёзню бютеўлей да уллу харифле бла джазаргъа да болады.

Асыўлусу

Адам

Джуртум

Амин!

Адамлыкъ

Ариўлукъ

Варианты

АДАМ

ДЖУРТУМ

АМИН!

АДАМЛЫКЪ

АРИЎЛУКЪ

Эскертиў. Айтымны бир сёзден кёбюн бютеўлей да уллу харифле бла джазыў джорукъдан чыкъкъаннъа тергеледи, интернет текстледе ўа кычырыб «сёлешгеннъе», даўур-суйюр этгеннъе саналады.

Сёзлени тизгинден тизгиннъе кёчюрюню джорукълары

Тизгинден тизгиннъе ачыгъы, кысыгъы да болгъан бёлюм кёчюрюледди: *бел-ги-ли, хурт-дак, ханс-дан, таў-укъ, заў-укълу, уч-реж-де-ние* д.а.к.

Эскертиў. Тизгинден тизгиннъе джанъыз хариф кёчюрюлмейди. Сёз ючюн, былай кёчюрюрге джарамайды: *а-дам, а-зат, кюр-т, бор-къ, у-лакъ, ат-а* д.а.к.

§ 188

Сёзню бѣлюм кѣурамагъан кесегин тизгинни ахырында кѣойаргъа неда башха тизгиннѣе кѣчюрюрге джарамайды.

Тюзю

трак-тор
кѣр-гюзт
бил-дирт

Терси

тра-ктор
кѣрг-юзт
билди-рт

§ 189

Сѣзде эки кысыкъ бирге келселе, ала бир бирлеринден айырылыб кѣчюрюледиле: *ач-ха, быт-дыр, быт-да, сеп-гил, кас-са, клас-сы, хып-бил, хуп-бе-ги, эс-ки, тѣп-бе* д.а.к.

Эскертиѹ. Сѣзде юч кысыкъ бирге келселе, башха тизгиннѣе ючюнчю кысыкъ кѣчюрюледи: *арт-ха, джорт-хан, джурт-да, борт-суз, энт-да, къарт-лыкъ, класс-да, керт-ме* д.б.

§ 190

Кысха й бла кысха ѹ алларындагъы ачыкъладан айырылыб кѣчюрюлмейдиле: *бай-лыкъ, джай-лыкъ, таѹ-лу, саѹ-ут, кый-амат //кыйа-мат, саѹ-лукъ, суѹ-уѹ-угъуз // суѹ-уѹ-гъуз, кий-ими //кийи-ми* д.а.к.

§ 191

Джумушакъ (ь) эмда къаты (ь) белгилени аланы алларындагъы кысыкъладан айырыб кѣчюрюрге джарамайды: *сѣзд-ге, подъ-езд-ден, паль-то, фельд-фе-бель-ни-ки, культу-ра* д.б.

§ 192

Тарыхланы ызларындан келген аффиксле башха тизгиннѐ тарыхсыз кѐчюрюлмейдиле.

§ 193

Талай харифден кѐуралгъан графика кѐысхартыўланы бир бирлеринден айырыб, башха тизгиннѐ кѐчюрюрге джарамайды.

§ 194

Аббревиатураны кѐурамындагъы харифле бир бирлеринден айырылыб, башха тизгиннѐ кѐчюрюлмейдиле.

§ 195

Адамны аты бла атасыны атларын белгилеген хариф кѐысхартыўла тукъумну белгилеген сѐзден айырылыб, башха тизгиннѐ кѐчюрюлмейдиле.

§ 196

Дж., ё., кѐ, э, б., кѐш, кѐч, мх, бл, м, км, кг, мм, ц дегенча ёлчемлени белгилеген графика кѐысхартыўла кеслерини алларындагъы тарыхладан айырылыб, башха тизгиннѐ кѐчюрюлмейдиле.

§ 197

Башха тизгиннѐ кѐчерик текстни ачхан скобкасын неда ачхан кавычкасын кеси джанъыз (текстсиз) биринчи тизгинде кѐйаргъа болмайды, а.к. джабхан скобкасы бла джабхан кавычкасы кѐуру кеслери (текстсиз) экинчи тизгиннѐ кѐчюрюлмейдиле.

§ 198

Айтымны тыйгыч белгилери аллындагы текстден айырылыб, экинчи тизгиннѐ кѐчюрюлмейдиле.

Эскертиѹ. Эки точкадан сора келген тирени башха тизгиннѐ кѐчюрюрге болады.

Эскертиѹ белгини джазмада джюрютюлюѹю

§ 199

Текстде берилген эскертиѹ (сноска) ол-бу сѐзге неда сѐзлени бир кѐаѹумуна тийишгенин билдирир ючюн, запятой, точка бла запятой, эки точка эмда точка эскертиѹню белгисинден сора салынадыла:

...¹, ...²; ...³; ...⁴.

§ 200

Эскертиѹ саѹлай айтымгѐа тийишгенин билдирир ючюн, юч точка, кавычкала, кѐтюртюрчю эмда соруѹ белгиле эскертиѹ белгини аллында салынадыла:

...?¹ ...!² (...) ...³ ...»⁴.

КЪЫЙЫНДАН ТЫНЧЫ БЛА ЁТЮЎ (Тамамлаў сёзню орнуна)

Хар адамны да ана тили кесине эм ариў, эм бай, эм тынч кёрюнюўченди. Алай а кьайсы тилде да бардыла джазар-гъа, айтыргъа, анъыларгъа да бираз кьыйын келген сёзле. Сёз ючюн, *аджайыў* (тансыкъ болуў), *аджиўаз* (кийик сарысмакъ), *ажиген* (къозуну териси), *альчио-гюлчио* (башы тюбюне бурулуб), *бусаклаў*, *буюгъуў*, *бюйре* (джити бурну болгъан чанчыўчу саўут), *гыртгынык* (джансюйекни баш джаны), *гямпик* (джамбаш), *джугъож* (ишекли болуў), *кёмеюл* (суўну терени), *кёмюрсеў* (тюбюне кюйюў), *кюеў//киеў//кюёў*, *сеньирчке* (къарангъыда джаныўчу къамыжакъ), *сенькилдеў* (чайкъалыў), уууу (уўуўу) дегенча сёзлени биринчи кереден айтыб кьойгъан огъуна алай тынч тюлдю. Сёзлени бу шекелли кьыйынлашыўларыны талай чуруму барды.

Биринчиси, сёзню кесин анъыламагъанлыкъ, аны магъанасын билмегенлик. Бу затны баш сылтаўу неди дегенде, аллай аты болгъан затланы джашаўда хазна болмагъанларыды неда ол сёзлени тилде азыракъ джюрю-тюлгенлериди. Сёз ючюн, эртде заманлада къарачайлыла сабан сюрлюк болсала, ёгюзлени *эзеў* джегиб (тёрт, алты ёгюзню экишерден бири бирини ызындан джегиб), алай сюргендиле. Бусагъатда ўа беш-он къаладжюкню огъуна джангъыз трактор кеси тартыб кетеди... Быллай унутула баргъан сёзле тилни эски хазнасын къурайдыла. Аланы эски таўрухлада, джомакълада, халкъ айтыўлада неда сёзлюкледе табыб окъургъа, билирге боллукъбуз.

Бир къаўумла: «Джашаўдан джокъ болуб кетген затланы атлары бизге неге керекди?» - дерге боллукъдула. Болса

да, эски сёзле миллетибизни тарихин, буруннъу турмушун, культурасын, башха адет төресин билирге, анъыларгъа болушадыла. Барыбыз да билгенден а, кесини тамырын, тюненесин билмеген адам бюгюнюн, тамбласын да анъылайаллыкъ тюлдю.

Экинчиси, аўуздан айтхан заманда бираз кыйын келген сёзле: *аджиўаз, ажиген, альчио-гюлчио, бускак, гьампик, Къыльан Аягъы, Карачаевск, трактор, гражданин, школ* д.б. Быллай тапсызлыкъла асламысына тилни таўуш джорукъларыны бузулуўундан чыгъадыла. Сёз ючюн, къарачай тилде сёзню аллы (тамыры) къаты ачыкълы эсе, аны ызындан келген бёлюмледе, джалгъаўлада да къаты ачыкъла келиўчендиле (*ат-лы-ла, та-ша-тын, дур-къу-лары-быз*), джумушакъ ачыкълы эсе ўа, ызындан да джумушакъ ачыкълыла келедиле (*иш-и-гиз-де, юй-ю-бюз-ню-кю, ёт-мек-ге*). Бизни аўузубуз, тилибиз, башха сёлешген санларыбыз да бу джорукъгъа тамам юренибдиле. Болса да, тилде бу джорукъгъа бойсунмагъан сёзле да бардыла. Аланы кёбюсю биздеча синъармония джорукълары болмагъан тыш тилледен кирген сёзледиле (*уитир, медаль, галифе*), бир бирлери ана тилибизни эки тюрлю къурамлары болгъан сёзлеринден къуралгъан къош сёзледиле (*чагъыркёз, кыйсыкъерин, джелимаўуз*), бирсилери ўа аффикслени башха вариантлары болмагъанлыкъдан къураладыла (*гиджах, гимадах (гимидах), кюбсечича, къоргъазин, джампик, джампегей*).

Неда, къаты ачыкъла бла хоншулукъда келген кысыкъла хаман да къаты болуўчандыла, джумушакъла бла хоншулукъда ўа джумушакъдыла. Бу джорукъгъа бойсунмай, къаты ачыкъны аллында келген неда аны бла бир бёлюм къурагъан кысыкъны джумушакъ айтыргъа тюшсе,

сёзсюз да, ол зат аўузгъа-тилге бираз кыйын келеди: *алчю, гямник, кяўсар, гелля*. Быллай сёзледе кысыкъланы джумушакълыкъларын билдирир ючюн **ь** (джумушакъ белги) салыннъан болса, сёзсюз да, аланы тюз окъугъан кёбге тынч боллукъ эди: *альчю, гямник, кяўсар, Къыльан Айагъы, ньо, лъуу-лъуу* д.а.к.

Неда, къарачай тилде сёзню аллында эки кысыкъ бирден келмейди, ол себебден, аллай сёзлени алларына неда эки кысыкъланы ортасына ачыкъ таўушну кёшуб айтыўчанбыз: *стаўат – ыстаўат, шок – ушок, трапы – тырапы, труба – турба, трактор – тырактор, школ – ушкол, штраф – ыштраф // ыштыраф...*

Неда, бизни тилде сёзню ичинде ючден (*джуртха, къартсыз, хантлы*), сёзню ахырында ўа экиден (*сырт, къаст, сант*) кёб кысыкъ таўуш бир бири ызындан келмейди. Тыш тилледен кирген сёзледе ўа бу джорукъгъа сыйынмагъан сёзле да тюбеўчендиле: ахырында – *оркестр, семестр, Карачаевск, Черкесск*; ичинде – *оркестрге (оркестргъа), семестрледе, алебастргъа*. Быллай сёзлени джазаргъа, окъургъа тюшсе ўа, тилибиз бюлдюрдю этеди...

Алфавитни толу болмагъаныны, таб джарашмагъаныны юсю бла чыкълан тапсызлыкъларгъа да къарайыкъ: *геуюз, кёмеуюл, уууу, алчю, Къылян Аягъы*. Бу сёзлени джазылгъанларыча не окъуйаллыкъ тюлбюз, не тюз магъаналарын чыгъараллыкъ тюлбюз. Алай а, сёзледе келген таўушланы харифлерин тюз белгилесек, бек тынч окъуллукъдула: *геуюз, кёмеуюл, уууу, альчю, Къыльан Айагъы*. Былайда *Къыльан* деген сёзде дагъыда бир затны чертерге тыйыншлыды – джумушакъ белги кысыкъ л-ны джумушакълыгын кёргюзгенден сора да, бёлген (разделительный – [къиль 'ан]) къуллукъну тындырады, болса да, сёзню я

хариф бла джазыў таўушну ол халын не аз да берелмейди..

Не ўа 1964-чю джылдан бери ишлеген орфографияны тилге чюйре келген джорукъларындан чыккъъан кыйынлашыўла азмыдыла? Сёз ючюн, аны 16-чы параграфына кёре, «тунакы кысыкъландан сора (к, къ, п, с, т, ф, х, ч, ш) аффикследе *къ, к* эшитилгенликге, *гъ, г* джазылыргъа» керекди: *къакъ-гъыч, чакъ-гъыч, сырт-гъа, топ-гъа, саф-гъа, ач-гъан, къош-гъан, д.а.к.* Быллай джорукъла джазма тилни орунсуз, болумсуз, магъанасыз этерге боллугъун анылаб, кёбле тилни кесини керти джорукъларына кёре джазаргъа кюрешедиле: *таш-ха, къач-хан, саф-ха...* Болса да, бир джанъы джазма джорукъ белгиленнъинчи, бу айтылгъан «Орфография» джазма тилни баш джоругъуна саналады.

Ючюнчюсю, е, ё, ю, я харифле къарачай-малкъар тилде ачыкъ [э], [ё], [ю] таўушланы бергенден сора да ([э́лэ́к], [ё́тмэ́к], [ю́лгю́]), [йэ́], [йо́], [йу́], [йа́] дегенча эки таўушдан къуралгъан бёлюмлени да бир хариф этиб джазадыла (*тиек – тийэ́к, ёлка – йолка, боюн – бойун, къоян – къойан*). Андан сора да **ё, ю, я** харифле къаты ачыкъла бла келген кысыкъланы джумушакълыкъларын да белгилейдиле: *нё – ньо, люў-люў – льюў-льюў, къаўсар – къаўсар*. Талай затны белгилеген харифни ол-бу сёзде къайсы къуллукъда, не магъанада келгенин анылагъынчы талай заман керек болады, окъугъан адамны да эси бёлюнеди, алай бла быллай харифлери болгъан сёзлени окъуў бираз кыйын тийеди.

Бу тёрт хариф сёзню бёлюмлеге юлешген заманда да, бир тизгинден башхагъа кёчюрген заманда да кёб тапсызлыкълар туўдурадыла. Сёз ючюн, *оюн* деген сёзню бир тизгинден башхагъа къалай кёчюрлюкбюз? Сёз бу халда джазылыўу бла бёлюмлеге тюз да юлешинмейди (*о-юн =*

о-йун; а-якъ = а-йакъ; и-ег-и = и-йэ-ги д.а.к.), бирси тизгиннѣ да кѣчюрюлмейди. Кертисинде ўа, оюн деген сѣзню тюз джазсакъ, ол тынъылы юлешиннѣн да этеди, башха тизгиннѣ да кѣчюрюледи: ой-ун, къой-ун, ай-акъ, ий-еги, суй-ел, бой-алыў (боялыу).

Дагъыда, къоян деген сѣзню этимонун, тамырын бу джазылыўу бла бир заманда да табаллыкъ тюлбюз. Алай а, кертисиндеча джазсакъ, тамыр да, джалгъаў да тынч ачыкъланадыла: къой тамырды, -ан да атладан ат къураўчу джалгъаўду; боюн деген сѣзде бой тамырды, -ун да атладан ат къураўчу джалгъаўду.

Джазмабызны кемликлерини юсюнден илмуда, прессада, джамагъат джыйылыўлада айтылыр керекли къалмагъанды. Бир талайын былайда да кѣргюздюк, энтда да айтылыр зат аз тюлдю. Сѣз ючюн, бюгюнлюкде да кючюнде тургъан 1964-чю джылгъы «Орфографияны» бек кѣб джанъылычлы, заранлы джоругъу бусагъатда джазма тилде не аз да хайырландырылмайды (юлгюге 16-чы параграфны кѣргюзген эдик). Медет, ол «Орфографияны» иги джорукълары да бузула, джазма тилде адет бола баргъанын да кѣребиз (Тюшюндюрюрге юлгюле: этимлени къысхартылгъан формалары (24-чю параграфы) проза халда джазылгъан текстледе да эркин тюбеўчендиле (келгенек, джазаем, баралла); анъны деген сѣзню бир нь-сын джутуб (29-чу параграфны буза), анъы деб джазабыз, ахырында ўа, сѣзню ачыкъдан танылгъан тамырын джокъ этебиз.).

Алай бла, ишлей тургъан «Орфографияны» кемликлери асыры кѣбден, аны сыйы, магъанасы да джамагъатны ичинде амандан аманнъа кете, джорукъ бла джазыў бир бош затха саналыб къалгъанды. Хар джазгъан да кѣлюне къалай келсе, алай джазаргъа кюрешеди. Ол а джазма тил-

ни сыйын, джашаўда орнун кемчилейди, ахырында ўа, ана тилни кесине да къатылады. Джазма джорукъларыбыз бу халда 50 джылдан артыкъны тургъанын да эсге алыргъа дурусду. Болса да, айтхандан сора да, халны игиге тюрлендире барыргъа керекбиз.

Сёз ючюн, алфавитге къарайыкъ. Игиси, ашхысы болсун дегенде, [ø], [γ], [ў] таўушланы энчи харифле бла джазаргъа, экишер белгиден къуралгъан **дж, гъ, къ, нь** харифлени бирер белгиге джыйаргъа, **ь** (джумушакъ белгини) тыйыншлысыча хайырландырыргъа керек эдик. Тюгел битиб бошамасала да, Къарачай бла Малкъарны араларында бу кемликлени къоратырлай, джазманы бир этерлей бек кёб хайырлы ишле баджарыла турадыла. Аллах буйурса, ала битер кюн да джетер. Тышындан келиб бизни къайгъыбызны киши кёрмез, амма кесибиз бюгюнлюкде этеллик ишле да аз тюлдюле.

Сёзден айтханда, **нг** харифни **нь** бла бюгюнден огъуна джазыб башламазлай джанъыз бир сылтаў неда тыйгъыч джокъду. Ол заманда окъуўчу *тен-гим, джан-гыз, ан-га* дегенча халда сандыракъларыкъ тюл эди. **Къ-ны, гъ-ны** джаза юреннъенибизча, **нь-ны** да **ь** (къаты белги) бла бек тынч джазыб къойаллыкъ шойбуз?! Неда, «ууууу» деб, «улуб турмай», «ненча у-су бар эди, экен» деб арсарлы бола турмай, **ў-ну** тыйыншлы орнуна джазыб къойаргъа нек болмайбыз?! (Билгенле да болурла, алай а, таблыгъы келгени бла, компьютерни тийеклеринде къысха **ў-ну** тынчы бла къалай къурулгъанын да бир айтыб къойаргъа излейбиз. «Символы» деген къуллукъда **ў** харифни басабыз да, «Сочетание клавиш» дегенин ачабыз, «Новое сочетание» деген джерни белгилеб, тийекледе **Ctrl + у** бирге басабыз, ызы бла да «Назначить» деген джерин басабыз. Былай этгенден сора, къысха **ў** сизни тийеклеригизде орунлу болуб

къалады: джазгъан заманда Ctrl бла у тийеклени экисин да бирге басыб кьойасыз.) Этебиз десек, была барысы да тынчы бла этилиниб къаллыкъ джумушладыла. Кючюнде тургъан «Орфографияны» тамалын, «ара багъанасын» къурагъан джорукъланы кишиге да сормагъанлай барыбыз да тынъылы бузуб тура шойбуз да! Излемегеннге – минъ сылтаў, излегеннге – минъ лагъым.

Адам неден да бек кеси этелген ишин, этсе, бет джарыкълы болаллыкъ ишин суйеди. Аны кибиб, билмеген затыбыздан бир джары туракъларгъа, аннга къатышмазгъа кюрешебиз. Сёзден айтханда, бюгюнлюкде ана тилибизде бирибиз да (ал, орта эмда баш билими болгъанланы да къоша) «бешге» неда былай бир тынъылы «тёртге» орта диктантны джазаллыкъ тюлбюз. Нек дегенде, бюгюнню «Орфографиябызны» кесини илму халы, джорукъ дараджасы, тилге келишмеклиги «ючден» онълу тюлдю. Школда дерсин неда интернетде ушагъын «2», «3» джазыб, «къара танымагъан» атха чыкъкъандан эсе ўа, кёбле орус, инъилиз неда бир башха тилге кёче, аланы джазмалары бла хайырлана барадыла. Ол себебден, биз ана тилибиз бла, тилибиз да бизни бла бет джарыкълы болур ючюн, сёзсюз да, орфографияны джорукъларын илму дараджада тынъылы, деменъили этерге тыйыншыбыз. Тилибизни сакълаўда бу иш неден да алгъа этилинник эм магъаналы, эм керекли атламды. Джазма тил бюгюнню джашаўда миллет тилни эм уллу джакъчысы болгъанын, миллетни, тилни да заманны излемина тыйыншлы, келишиўлю этгенин бир такъыйкъагъа да унутмазгъа керекбиз...

Багъалы къарнашла, эгечле, ана тилибизни суйгенле!
Ма бу иннет бла, быллай сагъышла бла теджейбиз сизге бу графика бла орфографияны. Муну басмалаб, джамагъатны

кьолуна джетдирирге излегенибиз не ашыкъкъанлыкъ, неда бир джанбылыч хара (фальш-старт) тюлдю. Джазма тилни джумушлары кюнден кюннъе къала, джарсыўлары ўа кёбден кёб, кыйындан кыйын бола барадыла. Аны юсюнден селешийлерибиз, джылаўларыбыз, тарыгъыўларыбыз андан да кёб бола барадыла. Амма, «кёл – кызбай да, кёл – батыр» дегенди бизни акъылман халкъыбыз.

Барыбызгъа да Аллах болушсун!

ЛИТЕРАТУРА

Акъбайланы И.Я. Китаб-уль иман уаль ислам (Иман-Ислам). Темир-Хан-Шура, В.Мавраевни басмасы, 1912 дж.; **Ана-Тили**. Тифлис, «Гюрджю басма нёгерлик», 1916 дж. И. Акъбай улуну басмадан чыкъкъян бирси китабларыны тизими: **‘Аптиек**. Темир-Хан-Шура, В. Мавраевни басмасы, 1910 дж.; аны кибик, 1922-1926 джыллада (*Къ ЧР-ни кърал архиви, Р-307-чи фонд, 2-чи опись, 411-чи иш*): **Ана Тили**, 1-чи кесеги, 84 бет.; **Ана Тили**, 2-чи кесеги, 128 бет.; **Природоведение**, 121 бет.; **География**, 132 бет.; **Тылмач** (русско-карачаевский словарь), 160 бет.; орус тилден кёчюргенлери – **Задачник** (Ланков), 1-чи кесеги, 90 бет.; **Задачник** (Ланков), 2-чи кесеги, 94 бет.; **Элледетогъай почта** (Кольцевая почта в деревне); **Наша нива – наша сила**; **Политграмота** (Коваленко), 142 бет.;

Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, 1963.

Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, 1999.

Суюнчев Х.И. История создания и пути совершенствования карачаево-балкарской орфографии. Черкесск, 2011.

Хабичев М.А. Карачаево-балкарское именное формобразование. Черкесск, 1997.

Хабичланы М., Акъбайланы Ш., Хаджилаланы Х. Къарачай орфографияны тамаллары. «Ленинни байрагъы» газ., №№ 59, 69, 1976 джыл.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Нальчик, 1961.

Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь, 1964.

Къарачай тилни орфографиясыны проекти. «Лен. байр.» газ., №№132-140, 1977 дж.

Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары (Джарашд.: Ахматланы И.Х., Гузелени Ж.М.). Налъч., 1991.

Орфография сѣзлюк. Черкесск, 1980.

Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973.

Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. М.: Наука, 1982.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз	3
------------------	---

ГРАФИКА

Графиканы тамалы	8
Къарачай алфавит	10
<i>Ачыкъ тауушланы джазмада белгилеу</i>	11
<i>Къысыкъ тауушланы джазмада белгилеу</i>	12
<i>Къысыкъланы джумушакълыкъларын белгилеу</i>	14
Графиканы баиша мадарлары	14
Графиканы латин тамалы	15
Харифлени джюрюулері	16

ОРФОГРАФИЯ

Орфографияны чеклери	19
Орфографияны джорукълары	19
Джазма тилни мурдору	25
Къуралмагъан сѣзле бла тамырланы джазылыулары	27
Къош сѣзлени джазылыулары	30
Аффикслени джазылыулары	31
Ачыкъланы джазылыулары	36
Къысыкъланы джазылыулары	39
<i>Сѣзню аллында</i>	39
<i>Сѣзню ичинде</i>	43
<i>Эки тамырны арасында</i>	47
<i>Сѣзню ахырында</i>	49
Джумушакъ белгини (ъ) джазылыуу	50
Тилни кесеклерини джазылыулары	53
<i>Сыфатла</i>	53

<i>Этимле</i>54
<i>Санаўла</i>56
<i>Алмашла</i>63
<i>Кесекчикле</i>64
Сёзлени башха, бирге эмда дефис	
бла джазылыўлары66
<i>Башха джазылгъан сёзле</i>66
<i>Бирге джазылгъан сёзле</i>69
<i>Дефис бла джазылгъан сёзле</i>71
<i>Джер-суў атланы джазылыўлары</i>79
<i>Къысхартылгъан сёзлени джазылыўлары</i>83
<i>Тыш тилледен кирген сёзлени джазылыўлары</i>86
<i>Уллу харифни джазмада джюрютюлюўю</i>89
Сёзлени тизгинден тизгинъе кёчюрюўню	
джорукълары96
Эскертиў белгини джазмада джюрютюлюўю99
Къыйындан тынчы бла ётюў100
Литература107

Свои отзывы и пожелания просим присылать
на E-mail автора: aqharun@yandex.ru

Акбаев Харун Мудалифович

**ОРФОГРАФИЯ
КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА**

Технический редактор: В. В. Четвертной

Корректор: З. Э. Семенова

Верстка: А. И. Биджиева

Подписано в печать 01.04.2014. Заказ № 57
Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Гарнитура «Таймс». Объем 6,9 уч.-изд. л. Тираж 1000 экз.

Издательство ИКО «Аланский Эрмитаж».

369000, г. Черкесск, ул. Чкалова, 17 а.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного оригинал-макета в типографии
ООО "Наргиздат", г. Черкесск, ул.1-я Погорная, 2